

REJESTRACJA METRYKALNA WIERNYCH W ŚWIELE POTRYDENCKIEGO USTAWODAWSTWA KOŚCIOŁA KATOLICKIEGO

SZCZEGÓLNE UWZGLĘDNIENIE PRAWODAWSTWA DIECEZJI
CHELMIŃSKIEJ, GNIEŹNIENSKIEJ, PŁOCKIEJ I WŁOCŁAWSKIEJ

Wstęp

O niebagatelnym znaczeniu metryk parafialnych w badaniach nad minionymi społecznościami nie trzeba już dziś nikogo przekonywać¹. Zaciągane do specjalnych ksiąg przez proboszczów zapisy dokumentujące istnienie poszczególnych jednostek, odbijają obecnie chyba najobiektywniej ze wszystkich znanych źródeł historycznych, kształt życia toczącego się niegdyś na podstawowym poziomie funkcjonowania polskiego społeczeństwa w okresie potrydenckim – tj. na szczyble parafii². Służące pierwotnie celom administracyjnym uwieczniały i tym samym poddawały kościelnej kontroli najważniejsze momenty z życia każdego chrześcijanina: chrzest, czyli duchowe narodziny dla Kościoła³; sakrament małżeństwa będący momentem inicjującym życie rodzinne; bierzmowanie włączające wiernego w misję głoszenia

¹ Za prekursora w tej materii należy uważać K. Dobrowolskiego, który w swoim artykule pt. *Znaczenie metryk kościelnych do badań naukowych*, „Rocznik Towarzystwa Heraldycznego” 5 (1920), s. 90-110, jako jeden z pierwszych zauważył znaczącą przydatność kościelnych ksiąg metrykalnych w procesie naukowego poznania przeszłości. Docenili to jego uczniowie w pracy poświęconej temu uczoneму. Zob. *Kazimierz Dobrowolski: człowiek i uczoney. Praca zbiorowa w stulecie urodzin*, red. W. Bieńkowski i W. Kwaśniewicz, Kraków 1994, s. 47.

² W kwestii zmian w życiu parafian w okresie potrydenckim zob. W. Kowalski, *Change in continuity: Post-tridentine rural and township parish life in the Cracow diocese*, „The Sixteenth Century Journal” 35 (2004), z. 3, s. 689-715.

³ Por. J. K r a c i k, *Chrzest w staropolskiej kulturze duchowej*, „Nasza Przeszłość” t. 74: 1990, s. 181-205.

ewangelii; oraz śmierć będącą chwilą, w której następowało odejście członka wspólnoty parafialnej w zaświaty.

Księgi metrykalne jako bogate źródło historyczne docenione zostały przez wielu uczonych, niekoniernie historyków⁴. Metrykalia kościelne od wielu już lat znajdują się w spektrum zainteresowania wielu humanistów różnych specjalności. Demografowie powszechnie wykorzystują je do ustalania liczby oraz struktury ludności zamieszkującej ob. szary dawnej Rzeczypospolitej⁵. Z. Guldon i K. Wajda uznali metry-

ki kościelne za materiał niezwykle przydatny do poznania przeobrażeń demograficznych Pomorza Wschodniego i Kujaw w XVI-XVIII wieku, zaznaczając jednak, iż stan ich wykorzystania badawczego jest przeważnie niski⁶. Dla językoznawców są metrykalia niezastąpionym źródłem informacji do badań onomastyczno-historycznych⁷. Metryki

⁴ Dużą wartość metrykaliów jako źródła historycznego podkreślili ostatnio: S. M. Florc z a k, *Księgi metrykalne jako źródło historyczne na przykładzie parafii skalmierzyckiej*, „Archiwariusz. Biuletyn Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu” 1 (2005), s. 105-131; W. Froch, *Księgi metrykalne jako ważne i ciekawe źródło historyczne*, „Memoranda. Wiadomości Archidiecezji Lubelskiej” 2 (1999), s. 381-389 oraz J. Hochleitner, *Warmińskie nowożytne księgi chrztów jako źródło historyczne*, „Echa Przeszłości” 11 (2001), s. 139-152. Por. też A. Artymiak, *Ścieciechowskie zapiski metrykalne z lat 1646-1666 jako materiał do dziejów wsi podkrakowskiej*, Jędrzejów 1946; J. Kalinowski, *Historyczne zapiski księgach metrykalnych przez ks. Józefa Czubka prowadzone*, „Studia Pelplińskie” 27 (1998), s. 267-280.

⁵ Z prac ważniejszych zob.: S. Czajka, *Problematyka demograficzna ludności Ochotnicy w świetle ksiąg metrykalnych*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 279, Historia 27 (1976), s. 89-98; I. Gieysztorowa, *Badania demograficzne na podstawie metryk parafialnych*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” (dalej cyt. KHKM) 10 (1962), z. 1-2, s. 13-121; eadem, *Od metryk do szacunków ludności*, KHKM 12 (1964), z. 2, s. 283-298; eadem, *Niebezpieczeństwa metodyczne polskich badań metrykalnych XVII-XVIII wieku*, KHKM 19 (1974), z. 4, s. 557-603; eadem, *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976; S. Hoszowki, Z. Sułowski, *Ewidencja ruchu naturalnego ludności oparta na dawnych metrykach parafialnych. Projekt ujednolicenia systemu gromadzenia danych*, „Przeszłość Demograficzna Polski” (dalej cyt. PDP) 4 (1971), s. 4 i n.; A. Kokołoszyńska, *Mieszkańcy Inowrocławia w świetle ksiąg metrykalnych parafii św. Mikołaja z lat 1760-1773*, Ziemia Kujawska 13 (1998), s. 87-108; K. Korenda, *Chrzty w parafii Pszczew w latach 1632-1667*, „Rocznik Lubuski” 27, cz. 2 (2001), s. 65-78; eadem, *Rejestracja metrykalna parafii Pszczew z XVII wieku*, PDP 24 (2003), s. 45-73; H. Kosior, *Zgony w parafi klasztornej w Gubinie w latach 1677-1736*, „Rocznik Lubuski” 27, cz. 2 (2001), s. 81-96; C. Kukul, *Funkcjonowanie społeczności parafialnej na tle analizy rejestracji chrztów parafii Trzciannie 1600-1654*, [w:] *Spoleczeństwo staropolskie*, red. A. Wyczańskiego, t. 3, Warszawa 1983, s. 189-228; idem, *Marriage Strategies in Poland: Social and Spatial Differences (16th-18th Centuries)*, „Historical Research” 28 (2003), z. 3, s. 29-43; idem, *Ocena wartości źródłowej rejestrów metrykalnych parafii św. Krzyża w Warszawie w XVIII w.*, PDP 18 (1991), s. 205-227; idem, *Próby analizy demograficznej rejestracji metrykalnej ślubów parafii Trzciannie w I połowie XVII w.*, PDP 13 (1981), s. 89-116; idem, *Stan i potrzeby badań w zakresie demografii historycznej w Polsce*, [w:] *Pamiętnik XVI Powszechnego Zjazdu*

Historyków Polskich, t. 3, cz. 1, Toruń 2001, s. 237-248; idem, *Struktura demograficzna małego miasta polskiego w końcu XVIII wieku: przykład Radziejowa na Kujawach*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici” Historia XXX – Nauki Humanistyczno-Spoleczne, z. 322, Toruń 1997, s. 103-116; idem, *Zastosowanie informatycznego systemu rekonstrukcji rodzin, gospodarstw domowych i społeczności lokalnych w Polsce przedrozbiorowej w warsztacie badawczym historyka*, [w:] *Historia i komputery*, red. B. Ryszewski, t. 1: *Metody komputerowe w badaniach i nauczaniu historii*, Toruń 1995, s. 21-34; H. Ossadnik, *Wykorzystanie akt metrykalnych w badaniach nad wielokulturową i wieloetniczną społecznością regionu sanockiego w XVIII-XIX wieku*, „Rocznik Przemyski” 22 (1997), s. 107-111; E. Piasecki, *Niektóre możliwości wykorzystania ksiąg parafialnych do analizy zagadnień antropologii i demografii*, „Przegląd Antropologiczny” 39 (1973), s. 123-126; J. Rajman, *Zróżnicowanie społeczno-zawodowe mieszkańców parafii Krzanowice (w świetle ksiąg metrykalnych z XIX wieku)*, *Studia Śląskie* 55 (1997), s. 37-55; Z. Sułowski, *O właściwą metodę wykorzystania metryk kościelnych dla badań demograficznych*, KHKM 10 (1962), z. 1-2, s. 81-101; A. Szczypiorski, *Badania ksiąg metrykalnych a obliczenia ludności Polski w wieku XVII-XVIII*, KHKM 10 (1962), z. 1-2, s. 53-75; M. Wójcik, *Struktura społeczno-zawodowa ludności parafii Stare Bogaczowice w świetle ksiąg metrykalnych w końcu XVIII wieku*, „Studia Zachodnie” 8 (2006), s. 136-145. Por. też obszerną literaturę w powyższych pracach.

⁶ Z. Guldon, K. Wajda, *Źródła statystyczne do dziejów Pomorza Wschodniego i Kujaw od XVI do początków XX w. Charakterystyka, stan zachowania i wartość naukowa*, Toruń 1970, s. 61-66.

⁷ Z niezwykle obszernej literatury przedmiotu zob.: E. Breza, *Nazwiska Pomorzan. Pochodzenie i zmiany*, Gdańsk 2000; M. Czaplicka-Niezbalska, *Nazwiska mieszkańców Bydgoszczy od II połowy XV wieku do I połowy XVIII wieku*, Bydgoszcz 1996; eadem, *Proces stabilizacji nazwisk mieszkańców Bydgoszczy od końca XV do połowy XVIII wieku*, [w:] *Antroponimia słowiańska. Materiały z IX Ogólnopolskiej Konferencji Onomastycznej Warszawa 6-8 IX 1994*, red. E. Wolnicz-Pawłowska i J. Duma, Warszawa 1996, s. 99-105; J. Fabiszak, *Metryki kościelne jako źródło badań procesów nazwiskotwórczych*, „Studia i Materiały Polonistyczne” 3 (1997), s. 133-144; M. Górny, *Przez wiska i nazwiska chłopów pałaczkich w XVII wieku: pochodzenie i budowa*, Wrocław 1990; idem, *Rodzina chłopstwa w świetle swoich antroponimów. Studia nad kulturą nazwenniczą wsi pałaczkiej w XVII wieku*, Wrocław 1993; idem, *Uwagi o badaniu przez wisk i nazwisk staropolskich*, „Genealogia” 9 (1997), s. 147-154; idem, *Wybór imion chrześniych dla dzieci szlacheckich w powiecie kcyńskim w XVII wieku*, „Genealogia” 5 (1995), s. 53-67; A. Kamińska, *Żeńskie nazwy osobowe z końca XVI wieku w metrykach przemyskich*, [w:] *Z dziejów kultury i literatury Ziemi Przemyskiej: zbiór szkiców i utworów*

kościelne wykorzystywane są także na polu badań praktyk religijnych⁸, biograficznych⁹, a ostatnio zaś przez rosnącą rzeszę genealogów¹⁰. Ciekawość badaczy budzą także same księgi jako przedmiot

literackich, red. S. Kostrzewska, t. 2, Przemysł 1973, s. 135-147; U. Kesikowa, *Nazwiska chłopskie w księgach parafialnych Kościelnej Jani z XVII wieku*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” 32 (1986), s. 125-129; E. Klisiewicz, *Żeńskie imiona chrzestne w podkrakowskiej parafii Rudawa z lat 1570-1897 (na podstawie ksiąg metrykalnych)*, „Roczniki Naukowo-Dydaktyczne”, *Prace Językoznawcze* 8 (1994), s. 77-82; J. Kuć, *XVII-wieczne nazewnictwo żeńskie w księgach metrykalnych z Mokobód*, [w:] *Znak językowy w pejzażu semiotycznym. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Józefa Wierzchowskiego*, red. J. Gardzińska in., Siedlce 2003, s. 121-131; idem, *Odzawodowe nazwy osobowe w XVIII-wiecznych księgach parafialnych z Mokobód*, [w:] *Antroponimia i toponimia Mazowsza i Podlasia*, red. H. Sędziak, Łomża 2004, s. 103-113; B. Mikołajczyk, *Nazwiska w księgach chrztów parafii margonińskiej (pow. Chodzież) z lat 1697-1761*, „*Slavia Occidentalis*” 28-29, s. 151-171; A. Myszk, *Nazwiska żon i córek w księgach metrykalnych parafii Fryszak z końca XVIII w.*, *Zeszyty Naukowe WSP w Rzeszowie, Językoznawstwo* 6 (2001), s. 25-40; M. Rudy, *Rodzice chrzestni w Skoczowie w połowie XVIII wieku w świetle ksiąg metrykalnych*, „*Pamiętnik Cieszyński*” 15 (2000), s. 89-91; J. Widajewicz, *Nazwiska i przeszczepa ludowe: studjum z dziejów wsi polskiej XVII i XVIII w.*, „*Pamiętnik Historyczno-Prawny*” 1 (1925), z. 3, Lwów 1925. Metryki mogą być pomocne także przy odtwarzaniu struktury rodzinnej danej wspólnoty parafialnej, czego przykładem artykuł: T. Bairasauskaitė, *Rodzina tatarska w świetle ksiąg metrykalnych (wiek XIX)*, „*Biuletyn Historii Pogranicza*” 7 (2006), s. 27-40.

⁸ Zob. np. A. Aleksandrowicz, *Z badań nad dziejami religijności wiernych na przykładzie archidjakonatu gnieźnieńskiego w początkach XVIII wieku*, „*Roczniki Humanistyczne*” 24 (1976), s. 2, s. 28-29; J. Gawrysiakowa, *Praktyki religijne w XIX w. (na podstawie metryk parafii Rudka powiat Bielsk Podlaski)*, „*Roczniki Humanistyczne*” 18 (1970), z. 2, s. 85-99.

⁹ R. R. Kuć, *Duchowieństwo w księgach metrykalnych parafii Babimost od końca XVII do początku XX wieku*, „*Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*” (dalej cyt. ABMK) 81 (2004), s. 139-168; S. Tyłuś, *XVIII-wieczne duchowieństwo na kartach metryk parafii Kowel*, ABMK 73 (2000), s. 419-436; R. Wójciewicz, *Metryka ślubu Kazimierza Wodzickiego i Eleonory Platerówny z 1847 roku*, „*Genealogia*” 15 (2003), s. 129-132; A. S. Waliszewskim, *Metody identyfikacji w badaniach heraldyczno-genealogicznych*, „*Gens*” (1991), z. 2, s. 43-47.

¹⁰ Wzrost zainteresowania genealogią rodzinną zaowocował ostatnio na rynku księgarskim kilkoma kompetentnymi wydawnictwami skierowanymi do osób parających się poszukiwaniem korzeni rodzinnych: K. Bąkała, *Genealogia. Praktyczny poradnik*, Warszawa 2007; P. Laskowicz, *Księga genealogiczna twojej rodziny*, Warszawa 2005; M. Nowaczyk, *Poszukiwanie przodków*, Warszawa 2005; R. T. Prinke, *Poradnik genealoga amatora*, Warszawa 2006. Z wydawnictw starszych nadal aktualnym pozostaje W. Dworzaczek, *Genealogia*, Warszawa 1959.

źródłoznawstwa. Zbierane są dane na temat ich występowania, prowadzi kwerendy w archiwach parafialnych w celu zabezpieczenia wartościowych egzemplarzy¹¹. W końcu niektóre księgi, ich fragmenty, lub sporządzone doń pomoce archiwalne w rodzaju inwentarzy tematycznych oraz przewodników dotyczących zgromadzonego w archiwach zasobu metrykaliów ogłasza się drukiem¹².

Dzieje zjawiska rejestracji metrykalnej w Kościele mimo podjętych prób wyjaśnienia problemu, nie zostały jak dotąd systematycznie

Z prac o tematyce genealogicznej opartych na kwerendach w księgach metrykalnych warto wymienić także: M. Górny, *Bałowie z Szaradowa w XVIII wieku*, „*Genealogia*” 5 (1995), s. 149-153; idem, *Paszkietowie z Szaradowa w XVIII wieku*, „*Genealogia*” 4 (1994), s. 119-125; P. Szkutnik, *Podstawowe źródła do genealogii chłopskiej (XIX i XX wiek)*, „*Studencki Biuletyn Historyczny*” 4 (2001), s. 69-79. Całościowy zestaw prac o tematyce genealogicznej za ostatnie dwudziestolecie XX wieku prezentuje A. Celej, *Bibliografia genealogii i heraldyki polskiej za lata 1980-2001*, Warszawa 2006.

¹¹ L. Bończa-Bystrzycki, *Stan zachowania ksiąg metrykalnych parafii katolickich diecezji koszalińsko-kołobrzeskiej według stanu z dnia 8 maja 1945 r.*, „*Rocznik Koszaliński*” 19 (1983), s. 154-161; M. Dereszyńska-Romaniuk, *Materiały do badań genealogicznych w zasobie Archiwum Państwowego w Bydgoszczy*, „*Kronika Bydgoska*” 21 (1999), s. 191-196; I. Gieysztorowa, *Inwentaryzacja zachowanych ksiąg metrykalnych XVIII-XVIII w.*, PDP 13 (1981), s. 117-118; M. Górny, *Stan zachowania pałuckiej rejestracji metrykalnej XVI-XIX w. Staropolskie powiat kępiński*, PDP 16 (1985), s. 205-211; *Księgi metrykalne i stanu cywilnego w archiwach państwowych w Polsce: informator*, oprac. A. Laszuk, wyd. 2, Warszawa 2000; J. Grzelak, *Spis ksiąg metrykalnych i ich duplikatów w zasobie Archiwum Państwowego w Szczecinie*, „*Szczeciński Informator Archiwalny*” (1992), z. 7, s. 53-141; D. Majewski, *Inwentarz ksiąg metrykalnych Archiwum Diecezjalnego w Płocku*, Płock 2006; J. Miłoś, *Księgi metrykalne gmin wyznaniowych w Archiwum Państwowym w Poznaniu i ich zawartość źródłowa*, „*Poznański Rocznik Archiwalno-Historyczny*” 5 (1998), s. 45-60; T. Rembalski, *Metryki chrztów parafii bruskiej z lat 1643-1649*, „*Acta Cassubiana*” 7 (2005), s. 221-274; M. Romaniuk, *Archiwum w Inowrocławiu. Źródła do badań genealogicznych*, „*Ziemia Kujawska*” 17 (2004), s. 135-140; D. Rymar, S. Janicka, S. Kuciak, *Spis ksiąg metrykalnych i ich duplikatów w zasobie Oddziału AP w Gorzowie Wielkopolskim*, „*Szczeciński Informator Archiwalny*” (1993), z. 8, s. 69-135. Z. Sułowski, *O potrzebie rejestracji metryk kościelnych*, ABMK 5 (1962), s. 7-11; W. Szulist, *Księgi metrykalne parafii Borzyszkowy*, „*Nasze Pomorze*” 2 (2000), s. 234-236; L. Wilczyński, *Księgi metrykalne w Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu*, „*Archiwariusz. Biuletyn Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu*” 1 (2005), s. 85-104; W. Zawadzki, *Katolickie księgi metrykalne diecezji elbląskiej*, ABMK 84 (2005), s. 373-393.

¹² M. Górny, *Metryki chrztów z parafii smoguleckiej, cz. 1: lata 1592-1618*, „*Genealogia*” 5 (1995), s. 107-140; cz. 2: *lata 1619-1652, ibidem* 6 (1995), s. 89-132.

opracowane. Rodzima historiografia oferuje zasadniczo jedynie kilka wartościowych prac dotyczących podjętego tematu. Józef Kurpas *Początki ksiąg metrykalnych* w oparciu o sporą literaturę obcojęzyczną, dość przekonująco naświetlił genezę zagadnienia, biorąc za podstawę teksty starochrześcijańskie, Ojców Kościoła, poprzez uchwały wczesnośredniowiecznych synodów partykularnych, postanowienia powszechnego prawa kanonicznego, aż po decyzje Soboru Trydenckiego¹³. Implementacją obowiązku prowadzenia ksiąg parafialnych na gruncie polskim bliżej zajął się Bolesław Kumor. W swej pracy *Metryki parafialne w archiwach diecezjalnych* uczony ten zwrócił uwagę, że rodzime ustawodawstwo synodalne podjęło problem rejestracji wiernych dopiero w drugiej połowie XVI stulecia, a więc pod wpływem decyzji podjętych podczas obrad soboru powszechnego 1545-1563. W tej samej pracy poddał również analizie przepisy kościelne nakazujące chronić księgi przed dewastacją oraz przedstawił aktualny jemu stan zachowania zasobu metrykalnego w archiwach kościelnych¹⁴. Spośród wielu cennych prac tego autora, w odniesieniu do podjętego w tym miejscu tematu, na bliższą uwagę zasługuje również przedstawiona w pierwszym numerze PDP rozprawa *Księgi status animarum w diecezjach polskich (do roku 1918)* poświęcona w całości specyficznemu rodzajowi ksiąg parafialnych, jakimi były układane przy okazji bożonarodzeniowej kolędy spisy parafian¹⁵. Z opracowań nowszych na wyróżnienie zasługują zaś artykuły będące pokłosiem sesji jubileuszowej, poświęconej problematyce akt metrykalnych w archiwach kościelnych zorganizowanej w 2004 roku przez Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. Spośród wygłoszonych referatów problematyce historyczno-prawnej w kontekście zagadnienia rejestracji parafialnej wiernych wyróżnia się praca ks. Tomasza Moskala zatytułowana *Historia ksiąg metrykalnych kościoła katolickiego na ziemiach polskich*, w której autor na kilku stronach dokonał przeglądu rodzimych postanowień synodalnych okresu przedrozbiorowego,

¹³ J. Kurpas, *Początki ksiąg metrykalnych*, ABMK 2 (1961), z. 1-2, s. 5-41.

¹⁴ B. Kumor, *Metryki parafialne w archiwach diecezjalnych*, KHKM 14 (1966), z. 1, s. 65-75.

¹⁵ Ibidem, *Księgi status animarum w diecezjach polskich (do roku 1918)*, PDP 1 (1967), s. 89-109.

zwłaszcza ustawodawstwa prowincjonalnego oraz diecezji wschodnich, dotyczących poruszanego zagadnienia¹⁶.

Niniejszy tekst pomyślany został jako przyczynek do nieco bardziej szczegółowych badań problemu parafialnej rejestracji metrykalnej wiernych w oparciu o analizę dokumentów kościelnych o charakterze normatywnym. Za główną podstawę źródłową tego szkicu przyjęto postanowienia synodów cząstkowych czterech sąsiadujących ze sobą diecezji: chełmińskiej, gnieźnieńskiej, płockiej i włocławskiej, z okresu recepcji w Polsce założeń reformy trydenckiej (tj. XVI-XVIII w.). Chcąc uzyskać pełniejszy obraz badanego zjawiska, decyzje synodów diecezjalnych starano się niniejszym przedstawić na tle porównawczym w postaci ustawodawstwa gnieźnieńskiej prowincji kościelnej oraz prawodawstwa powszechnego.

1. Terminologia

Termin „metryka” stosowany w dzisiejszym znaczeniu ma niewątpliwie korzenie łacińskie¹⁷. Za podstawę semantyczną określenia uważa się termin *matrix*, a zwłaszcza jego pochodne takie jak *matrica*, *matricula* i *metrica*. Obarczony w przeszłości wielością znaczeń¹⁸ stosowany był jednak najczęściej na określenie zbioru, katalogu, spisu,

¹⁶ T. Moskał, *Historia ksiąg metrykalnych kościoła katolickiego na ziemiach polskich*, „Archiwariusz. Biuletyn Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu” 1 (2005), s. 55-83, zwłaszcza 59-72. Zob. też inne artykuły z tego tomu. Problematykę historyczno-prawną poruszają również: T. M. Florczak, *Księgi...*, 105-131 oraz M. Różański, *Akta metrykalne w prawodawstwie polskim*, s. 133-142. Na uwagę badaczy zasługuje również mało znany tekst bpa J. Obląka, *Wprowadzenie uchwał soboru trydenckiego na Warmii: Obowiązek prowadzenia ksiąg metrykalnych*, [w:] *Alma Mater Tarnoviensis. Księga pamiątkowa z okazji 150 rocznicy założenia Instytutu Teologicznego i Seminarium Duchownego w Tarnowie 1821-1971*, red. F. Gawlik, Tarnów 1972, s. 233-243.

¹⁷ J. Kurpas, op. cit., s. 6; T. Moskał, op. cit., s. 58. I. Dybus-Grosicka, *Początki i rozwój rejestracji stanu cywilnego na ziemiach polskich*, „Prawo-Administracja-Kościół” 27 (2006), s. 69-70 podaje, iż termin ma genezę średniowieczną, co nie jest zgodne z prawdą.

¹⁸ J. Kurpas, op. cit. s. 7-8 terminy *metrica* i *matricula* używano również na określenie księgi wpisów, zbioru listów, katalogu świętych, jako pojedynczy akt, jednostka kancelarii, w znaczeniu matrykuły akademickiej. We wczesnym średniowieczu mianem tym określano jeszcze kobiety pełniące posługę w kościele Zob. hasło: *Prebyterae* [w:] Du Cange, Ch. Du Fresne, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, t. 6, Favre 1883-87, kol. 88c.

wykazu¹⁹. Z terenu Polski za najstarszy ślad jego znajomości mogłoby uchodzić słowo zapisane w Kronice Wielkopolskiej (XIII/XIV w.) w formie *metrika*, oznaczające grupę osób²⁰. Zdaniem wybitnej znawczyni, tego zabytku rodzimej historiografii, jest ono jednak najprawdopodobniej wtrętem pochodzącym od XVI-wiecznego właściciela kroniki²¹. Materiał źródłowy z XV wieku potwierdza jego szerokie zastosowanie. Termin *metrica/matricula* jako *index, album, catalogus*, stosowany był najczęściej w praktyce sądowo-kancelaryjnej w znaczeniu spisów urzędowych zarówno kościelnych jak i świeckich, ksiąg wpisów (np. *Metrica Regni Poloniae*), inwentarzy, kopiarisuszy, czy wreszcie wykazów studentów oraz członków stowarzyszeń. Mianem *matrica antiqua* określano w środowisku kolegium kanoników włocławskich najstarszy rejestr członków kapituły katedralnej²². Z połowy tego wieku z terenu gnieźnieńskiej prowincji kościelnej pochodzi także pierwsza wzmianka mówiąca o metrykach (*metricae*) jako o spisach nupturientów²³. Słowo metryka w znaczeniu ścisłym, używane także w niniejszym opracowaniu, oznacza zgodnie z przyjętą definicją, specyficznego rodzaju notację, świadectwo, zapis, spis, lub księgę dokumentującą wydarzenia z życia człowieka, takie jak narodziny, chrzest, bierzmowanie, śmierć itd.²⁴.

2. Rejestracja metrykalna wiernych w Kościele do wydania „Rytuału Rzymskiego” w 1614 r.

Na ogół przyjmuje się, że instytucja rejestracji metrykalnej wiernych wywodzi się wprost z praktyki prowadzenia różnych typów spisów w czasach wczesnochrześcijańskich²⁵. Zdaniem Stanisława Chodyńskiego rudymenty tego zwyczaju w zasadzie swej sięgają pierwiastków Kościoła, a o genezie poszczególnych serii *przekonać się można rozbierając powstanie każdej po szczególe*²⁶. Według ustaleń J. Kurpasa najdawniejszą tradycję mają katalogi ochrzczonych i katechumenów, prowadzone w postaci dyptychów lub triplichionów, do których wpisywano imiona ochrzczonych członków gmin chrześcijańskich, znane jako *sacrae tabulae, tabulae ecclesiasticae, catalogi catechumenorum, matriculae*²⁷. Z okresu antyku chrześcijańskiego znane są także spisy zmarłych (*catalogi defunctorum*). W średniowieczu i epoce nowożytnej także na ziemiach polskich wraz z silnie rozwiniętą kulturą umierania (*ars moriendi*) model ten szczególnie się upowszechnił²⁸. Prowadzeniem takich katalogów, zwanych najczęściej nekrologami (*necrologia*), obituarzami (*obituaria, obiturnia*), mortuarzami (*mortilogia, martyrologia*) lub rocznikami zmarłych (*annales necrologici*) zajmowały się najczęściej ośrodki monastyczne. Najstarsze z nich pochodzą z wieku VIII, i uzupełniane były poprzez kolejne wpisy do XIX stulecia. Dla tego wczesnego okresu brak natomiast śladów rejestracji zawieranych małżeństw²⁹.

¹⁹ J. Sondel, *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków 2006, s. 611 oraz 622.

²⁰ *Kronika Wielkopolska*, wyd. B. Kurbis [w:] *Monumenta Poloniae Historica, series nova*, t. 8, Warszawa 1970, s. 468.

²¹ B. Kurbis, *Studia nad Kroniką Wielkopolską*, Poznań 1952, s. 57. Badaczka wyraziła swój domysł w następujących słowach: *Przekaz Kroniki Wielkopolskiej byłby najstarszy. Wydaje się jednak prawdopodobniejsze, że zachodzi tu interpolacja. W XIV w. [...] napisano by raczej matrica względnie matricula. Wyraz metrika pisany w dodatku przez k wprost razi w naszym kontekście. [...] Raczej musimy przyjąć, że wyraz ten nie był wówczas w użyciu.*

²² *Statuty kapituły katedralnej włocławskiej z materiałów przysposobionych przez X pralata Stan. Chodyńskiego*, wyd. J. Fijałek, Kraków 1916, s. CLII, CCVII. Por. J. Kurpas, op. cit., s. 7-8.

²³ Na ten temat zob. niżej.

²⁴ J. Miłoś, op. cit., s. 45; M. Różański, op. cit., s. 133.

²⁵ J. Kurpas, op. cit., s. 9.

²⁶ S. Chodyński, *Metryki kościelne*, [w:] *Encyklopedia kościelna*, red. M. Nowodworski, t. 14, Warszawa 1881, s. 224. Por. też T. Moskał, op. cit., s. 57; L. Wilczyński, op. cit., s. 85.

²⁷ Szczegółowo omawiał je F. Schulz, *Roman Registers of Births and Birth Certificates*, „The Journal of Roman Studies” 32 (1942), s. 78-91 (część I) i 33 (1943), s. 55-64 (część II).

²⁸ Księgę, do której wciągano personalia fundatorów i członków zgromadzenia posiadał każdy większy konwent. Jako przykłady z interesującego nas regionu można przytoczyć: *Liber Mortuorum monasterii Coronoviensis O. Cist.*, wyd. A. Mańkowski, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu. Fontes” 25, Toruń 1931, a także *Tabula benefactorum mortuorum et ab eisdem oblata, donata, legata ac pro funere data* oraz *Catalogus mortuorum benefactorum et aliorum sepulorum ab anno 1764* obie wydane przez K. Kantakę, [w:] *Kronika Bernardynów Bydgoskich*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu” 33 (1906).

²⁹ J. Kurpas, op. cit., s. 9-16 podążający w zasadzie za Chodyńskim (*ibidem*).

Systematyczna rejestracja wiernych w krajach łacińskich, za wyjątkiem zapisów o charakterze kommemoracyjnym, została przez Kościół dość wcześnie zarzucona. Podjęły ją na nowo wspólnoty lokalne dopiero w pierwszej połowie XIV stulecia³⁰. Za najstarsze zachowane księgi metrykalne uważa się dziś rejestry włoskiej parafii w Arezzo, mogącej się pochwalić księgą chrztów z 1314 roku oraz z francuskiej parafii Givry w archiwum, której zachowały się zapisy pogrzebów od roku 1334, a ślubów z 1336³¹. Większe zespoły metrykaliów z terenów Europy Zachodniej, zwłaszcza Hiszpanii, Francji oraz Włoch, datuje się jednak dopiero na początek lat 40-tych XV stulecia³². Z tego też wieku pochodzą najwcześniejsze zarządzenia synodalne oraz postanowienia biskupów zabierające głos w tej materii. Jako przykłady literatura przedmiotu najczęściej wymienia tu synody w Tournai z 1481 roku, czy w Alcalá z 1497, które zobowiązywały plebanów do prowadzenia ksiąg ochrzczonych, zaślubionych i penitentów, korzystających z wielkanocnego sakramentu pojednania³³.

Rola metryk w wymiarze ewidencyjnym wzrosła niepomniernie w dobie reformacji, kiedy to zawirowania na tle religijnym wymogły na walczących stronach, sumienną rejestrację „swoich wiernych”³⁴. Znamienne są tu słowa VIII dekretu synodu augsburskiego z roku 1548, który nakazywał by proboszczowie lub prezbiterzy *libro apud ecclesias suas habeant quatuor: primum, in quo baptizatorum; secundum, in quo statuto ab ecclesia tempore confitentium et communican-*

s. 224). Jeśli chodzi o rejestrację chrztów najstarszym przykładem *explicite* potwierdzającym prowadzenie ksiąg ochrzczonych mógłby być zapis pochodzący z postanowień Chrodeganga z Metz (762r.): *De libris quos uniuscuique in ecclesia habere debet, praesertim circa baptisterium*. Nie ma jednak w nauce zgody, co do prawdziwego charakteru wspomnianej księgi, która równie dobrze mogła zawierać formuły chrzcielne wypowiedziane w trakcie rytuału.

³⁰ W. Dworzaczek, op. cit., s. 58; J. Hohleitner, op. cit., s., 139; J. Miłoś, op. cit., s. 45.

³¹ W. Gruszecki, C. Kukło, *Informatyczny system rekonstrukcji rodzin, gospodarstw domowych i społeczności lokalnych w Polsce przedrozbiorowej*, Białystok 1994, s. 26; J. Miłoś, op. cit., s. 46.

³² T. R. Colle, *Italian genealogical records. How to use Italian civil, ecclesiastical and other records in family history research*, Salt Lake City 1995, s. 99-100.

³³ B. Kumor, *Metryki parafialne...*, s. 65; J. Kurpat, op. cit., s. 19.

³⁴ J. Hohleitner, op. cit., s., 139; H. Krajewska, Wstęp, [w:] *Księgi metrykalne i stanu cywilnego w archiwach państwowych w Polsce: informator*, oprac. A. Laszuk, wyd. 2, Warszawa 2000, s. I; P. Laszkowicz, op. cit., s. 63.

*tium; tertium, in quo eorum, qui matrimonia in facie ecclesiae contraxerunt, et quartum, in quo mortuorum nomina et cognomina et ecclesiastice sepulturae traditorum cum annotatione diei et anni describantur*³⁵. Nie istniały jednak żadne w tym czasie ogólnokościelne wytyczne zapisane prawem, a księgi w poszczególnych diecezjach prowadzono w oparciu o własne ustawodawstwo lub na drodze lokalnego zwyczaju.

W wymiarze powszechnym dla Kościoła katolickiego sprawa prowadzenia rejestracji metrykalnej uregulowana została dopiero w ostatniej fazie obrad Soboru Trydenckiego za pontyfikatu Piusa IV³⁶. Podjęte wówczas decyzje stały się zaczynem powszechnie występującej w wiekach późniejszych normy prowadzenia ksiąg parafialnych w charakterze rejestrów na obszarze, gdzie taka rejestracja wcześniej nie była prowadzona, lub prowadzono ją nieregularnie. Sprawę metryk kościelnych podjętą na soborze wiązać należy z kluczowymi decyzjami soborowymi wprowadzającymi nową formę zawierania małżeństwa skodyfikowaną w słynnym dekrete soborowym *Tametsi dubitandum* zatwierdzonym na 24 sesji *De reformatione matrimonii*³⁷. Dekretem tym 11 listopada 1563, chcąc wyeliminować z praktyki kościelnej małżeństwa tajne³⁸, postanowiono, że zawarty węzeł małżeński uznaje się za ważny i nierozzerwalny, wówczas gdy dwoje ludzi nie mających przeszkód wyrazi wzajemną zgodę na ślub przed wła-

³⁵ *Synodus Augustensis a. 1548*, [w:] *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio* (dalej cyt. Mansi), ed. J. D. Mansi, vol. 32, Parisiis 1802, col. 1302. (wydanie dostępne w internetowej bibliotece *Gallica*: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k51617m/f658.chemindefefer.CadresPage> (marzec 2008)). Por. B. Kumor, *Metryki...*, s. 65.

³⁶ S. Chodyński, op. cit., s. 225 i 229; T. L. Colle, op. cit., s. 15-16, 100; W. Dworzaczek, op. cit., s. 59; J. Hohleitner, op. cit., s., 139; J. Kurpas, op. cit., 19; B. Kumor, *Metryki parafialne...*, s. 65-66; J. Miłoś, op. cit., s. 46; T. Moskał, op. cit., s. 59-60; M. Różański, op. cit., s. 133; L. Wilczyński, op. cit., s. 85-86.

³⁷ Ostatnio stan badań i nowe wnioski na temat sakramentu małżeństwa, w tym także omawianego tu dekretu, zaprezentowała J. Sperling, *Marriage at the Time of the Council of Trent (1560-70): Clandestine Marriages, Kinship Prohibitions, and Dowry Exchange in European Comparison*, „Journal of Early Modern History” 8 (2004), z. 1-2, s. 67-108.

³⁸ Od połowy XVI wieku we Francji dało się zaobserwować wzbierającą falę krytyki zawierania sekretnych małżeństw. W tej sprawie zob. M. Rothstein, *Clandestine Marriage and Amadis de Gaule: The Text, the World, and the Reader*, „Sixteenth Century Journal” 25 (1994), z. 4, s. 873-886.

snym proboszczem, lub tegoż pełnomocnikiem, w obecności przynajmniej dwóch lub trzech świadków³⁹. Ponadto w myśl zasady *quod non est in actis, non est in mundo* Ojcowie Soboru, zgodnie z przedłożonym przez Bartłomieja de Martyribus dezyderatem, wprowadził obowiązek posiadania w każdym kościele parafialnym specjalnej księgi, do której proboszcz *coniugum et testium nomina, diemque et locum contracti matrimonii describat, quem diligenter apud se custodiat*⁴⁰. Brak wypełnienia tej dyrektywy, mógł spowodować uznanie przez sąd kościelny związku za nieważny. Na poprawny zapis metryki winny składać się następujące dane: personalia nupturientów oraz świadków, a także dzień (data) oraz miejsce, w którym nastąpiło zawarcie kontraktu małżeńskiego⁴¹.

W analogiczny sposób w akapicie drugim *Inter quos cognatio spiritualis contrahatur* dekretu *Tametsi*, regulując zasadę powinowactwa duchowego, zaordynowano by szafarz chrztu, nim przystąpi do udzielenia sakramentu dokładnie (*diligenter*) wybadał naznaczonych rodziców chrzestnych, których imiona winien wciągnąć następnie na karty specjalnej księgi. Jakiegokolwiek uchybienie proboszcza wobec brzmienia przepisu skutkowało dlań karą uzależnioną od woli ordynariusza⁴².

³⁹ J. Gręźlikowski, *Czym był dla Kościoła Sobór Trydencki (1545-1563)? Refleksje w 440-tą rocznicę od zakończenia obrad*, „Prawo Kanoniczne” (dalej cyt. PK) 46 (2003), z. 3-4, s. 209; W. Ójciek, *Znaczenie uchwał soboru trydenckiego dla historii prawa kanonicznego*, „Zeszyty Naukowe KUL” 8 (1965), z. 2, s. 10.

⁴⁰ *Dokumenty soborów powszechnych*, t. 4: *Lateran V, Trydent, Watykański I*, oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2004, s. 723.

⁴¹ J. Gręźlikowski, op. cit., s. 209; J. Kurpas, op. cit., s. 22-23; J. Miłoś, op. cit., s. 46.

⁴² Pełny tekst przepisu (*Dokumenty soborów...*, s. 725) przedstawia się następująco: *Parochus, antequam ad baptismum conferendum accedat, diligenter ab iis, ad quos spectabit, sciscitetur, quem vel quos elegerint, ut baptismum de sacro fonte suscipiant, et eum vel eos tantum ad illum suscipiendum admittat, at in libro eorum nomina describat, doceatque eos, quam cognationem contraxerint, ne ignorantia ulla excusari valeant*. Choć z tekstu wynika co prawda, że do księgi należało zapisywać jedynie personalia chrzestnych, to słuszność leży zapewne po stronie J. Kurpasa (op. cit., s. 23), który stwierdził, iż każdy akt winien prawdopodobnie zawierać także dane rodziców, imię chrzczonego oraz chrzczącego, gdyż bez tych wiadomości, nie sposób byłoby dotrzeć do konkretnego aktu, w celu ustalenia zaciąganego przy chrzcie powinowactwa duchowego. Sprawa ksiąg chrzcielnych stanęła po raz pierwszy już na 10 sesji soborowej za Pawła III, kiedy to sformułowano pierwsze zalecenia w tej kwestii dążąc do reformy sakramentu chrztu. Zob. *Dokumenty soborów...*, s. 425 oraz J. Hochleitner, *Sakrament chrztu na Warmii w potrydenckiej liturgii i zwyczajach*, „Studia Warmińskie” 39 (2002), s. 282.

Zdaniem niektórych badaczy z recepcją wspomnianych przepisów soborowych w niektórych diecezjach mocno się ociągano⁴³. Przyspieszenie tego procesu miało dopiero nastąpić po proklamacji ustaw przez papieża Klemensa VIII w roku 1595⁴⁴. O przyjęciu na gruncie lokalnym decyzji soborowych w kwestii rejestracji metrykalnej często decydował zapał reformistyczny poszczególnych biskupów diecezjalnych. Uważa się, że najwcześniej, bo już w 1565 roku przyjęto wspomniane uchwały soborowe w diecezji mediolańskiej, na skutek gorliwności tamtejszego arcybiskupa, kardynała Karola Boromeusza⁴⁵. Postanowienia synodalne zredagowane przez tego hierarchę doprecyzowały nawet wcześniejsze orzeczenia soborowe i wpłynęły znacząco na późniejsze, wypracowane na gruncie powszechnym, ustawodawstwo kościoła katolickiego⁴⁶.

Decyzje kard. Boromeusza posłużyły Pawłowi V za podstawę redakcyjną przy okazji konstruowania norm Rytuału Rzymskiego, ogłoszonego przez tego papieża w 1614 roku. Reguły zawarte w *Rituale Romanum* precyzyjnie określają rodzaj poszczególnych ksiąg metrykalnych. Według sformułowanych przez biskupa Rzymu zasad, każda parafia winna być wyposażona w pięć serii ksiąg: w tym dwie, których prowadzenie naznaczyły już ustawy *Tridentinum*: tj. rejestr ochrzczonych (*liber baptisatorum*) oraz małżeństw (*liber matrimoniorum*) oraz trzy serie zupełnie nowe, tj. rejestry bierzmowanych (*liber confirmatorum*), zmarłych (*liber defunctorum*) oraz spis parafian, czyli tzw. księgę stanu dusz (*liber status animarum*)⁴⁷. Od tej pory forma po-

⁴³ Na temat ogólnej koncepcji zjawiska transferu idei prawnych w Kościele zob. ostatnio ciekawy artykuł R. Sobańskiego, *Recepcja prawa w Kościele*, PK 46 (2003), z. 3-4, s. 3-14.

⁴⁴ T. L. Colle, op. cit., s. 100.

⁴⁵ W kwestii rejestracji metrykalnej wiernych wypowiadały się synody obradujące pod przewodnictwem kardynała Boromeusza w latach 1565, 1569, 1574 i 1576. Istotne były zwłaszcza postanowienia najwcześniejsze regulujące formę aktów chrztu. Zob. Mansi, t. 34, s. 15: *Parochus librum habeat, diligenterque custodiat, in quo baptizati parentum et comparentum nomen, cognomen, diemque nativitatis ac baptismi, et an ex legitimis nuptiis procreatus sit, describat*. Na temat reformistycznych działań wspomnianego hierarchy w wymiarze ogólnym zob. przede wszystkim: W. Góralski, *Reforma trydencka w diecezji i prowincji kościelnej mediolańskiej w świetle pierwszych synodów kardynała Boromeusza*, Lublin 1988.

⁴⁶ B. Kumor, *Metryki parafialne...*, s. 66.

⁴⁷ Naczelna zasada została sformułowana w Tit. 12, c. 1: *De libris habendis apud*

szczególnych zapisów została ujednoczona. Księgi po parafiach należało prowadzić *in proprio Ordinario praescriptum*.

W c. 2: *Forma describendi baptizatos* zamieszczony został precyzyjny formularz aktu chrztu. Poprawnie sporządzona notacja dokumentująca udzielenie sakramentu winna zawierać rok, dzień i miesiąc ceremonii, dane szafarza sakramentu, a także szczegółowo określone miejsce jej odbywania (tzn. miasto lub inne miejsce, nazwa świątyni). Naturalnie w metryce winny zostać odnotowane imię chrzczonego, z podaniem płci niemowlęcia, a także dane rodziców, ich personalia oraz przynależność parafialna. W dalszej kolejności należało odnotować szczegółowo dane rodziców chrzestnych. W przypadku ojca chrzestnego, konieczne było imię oraz stwierdzenie czyim był synem, zaś w przypadku matki chrzestnej, dodatkowo, jeśli była zamężną, imię współmałżonka. W przypadku obu chrzestnych należało podać parafię lub miejscowość z jakiej pochodzili⁴⁸. Jeśli dziecko pochodziło z nielegalnego związku, akt chrztu powinien zawierać dane tylko tego, co do którego zachodziła pewność, iż jest rodzicem dziecka. Jeśli obaj rodzice pozostawali nieznanymi, należało zastosować formułę: *Baptizavi infantem, cujus parentes ignorantur*, podając jedynie dzień chrztu⁴⁹. W przypadku zagrożenia życia noworodka Kościół zezwalał na chrzest dziecka domowym sumptem przy użyciu zwykłej wody. Zastosowanie takiego sposobu chrztu winno znaleźć swe odbicie w księdze chrztów. Proboszcz winien w takim przypadku skutecznie wpisać przy zastosowaniu wzoru notacyjnego uwzględniającego dane udzielającej sakramentu położnicy lub akuszerki: *Anno...die...mensis...N. natus est filius N. et N. conjugum, etc. ut supra, quem ob imminens mortis periculum,*

parochos. Zob. *Rituale Romanum: Pauli V. Pontificis Maximi jussu editum et a Benedicto XIV auctum et castigatum, Romae 1847, s. 349: Habeat parochus libros parochiales, idest librum baptizatorum, confirmatorum, matrimoniorum, defunctorum; etiam librum de statu animarum accurate conficere pro viribus curet, et omnes hos libros, secundum usum Ecclesiae probatum vel proprio Ordinario praescriptum, conscribat ac diligenter asservet.*

⁴⁸ *Ibidem: Anno Domini...die...mensis...ego N. Parochus hujus Ecclesiae S. N. civitatis, vel loci M. baptizavi infantem natum die...vel natam ex N. et N. conjugibus hujus Parochiae, vel Parochiae S. N. et ex tali patria, et familia, cui impositum est nomen N., et N. cojux N. filia N. ex parochia, seu loco N.*

⁴⁹ *Ibidem: Si infans non fuerit ex legitimo matrimonio natus, nomen saltem alterius parentis, de quo constat, scribatur; si vero de neutro non constat; ita scribatur: Baptizavi infantem, cujus parentes ignorantur, natum die etc.*

in domo rite baptizavit N. obsterix probata, vel N. ut mihi retulit N. Gdyby dziecko przeżyło, powinnością rodziców było zadbać o to by niemowlę dostarczone było plebanowi celem dopełnienia ceremonii chrztu i uzupełnienia aktu metrykalnego o notatkę zawierającą informację na temat daty okazania niemowlęcia w kościele i nadanym mu przy chrzcie imieniu⁵⁰.

Zapis w księdze bierzmowanych (c. 3: *Forma describendi Cofirmatos in secundo libro*) według brzmienia Rytułu Rzymskiego Pawła V, prócz informacji typowych takich jak data i miejsce obrzędu, powinien obejmować personalia bierzmowanego lub bierzmowanej oraz dane rodziców. Gdy bierzmowaną była kobieta zamężna, należało o tym zanotować podając imię jej męża. W dalszej części aktu powinny się znaleźć dane personalne biskupa udzielającego sakramentu oraz świadka zwanego współojcem bierzmowania (*compater*). Jeśli istniała wątpliwość, czy bierzmowany pochodził z legalnego związku małżeńskiego, lub nie potrafił wskazać swych rodziców, proboszcz zobowiązany był zameldować o tym w rejestrze, sprawdzając uprzednio czy takowy występuje w księdze ochrzczonych. Ponadto w myśl przepisu *Rytułu*, spis konfirmantów należało prowadzić w dwóch kolumnach, do pierwszej zapisując bierzmowanych płci męskiej, w drugiej zaś żeńskiej⁵¹.

Zgodnie z artykułem 4. *Forma proscribendi Conjugatos in tertio Libro*, dokonujący zapisu do księgi zawieranych w parafii ślubów, powinien zwrócić szczególną uwagę na (prócz oczywistych informacji takich jak data i podanie miejsca ceremonii ślubnej) dane personalne nowożeńców i świadków, imiona rodziców tychże oraz personalia szafarza sakramentu. W akcie należało nadmienić o przynależności parafialnej wszystkich osób (prócz szafarza co oczywiste) widniejących w zapisie oraz podać miejsce ich zamieszkania, a także wspo-

⁵⁰ *Ibidem, s. 349-350: Si supervixerit infans, et ei adhibitatae sint in Ecclesia sacrae ceremoniae, ita addatur: Die ejusdem mensis ad Ecclesiam portatus et infans praedictus, ipsique ego Parochus sacras ceremonias et preces adhibui, et N. nomen imposui. Na temat tzw. chrztu z wody stosowanego w nagłych wypadkach zob. zwłaszcza B. K u m o r, Przepisy prawne w sprawie chrztu dzieci w XVI-XVIII w., PDP 9 (1976), s. 47-49*

⁵¹ *Rituale Romanum..., s. 350: Anno...die...mensis...qui fuit dies...N. filius N. et N. conjugum, vel N. filia N. (et si fuerit nupta, addatur uxor N.) sacramentum Confirmationis accepit a Reverendiss. D. N. Episcopo N. in Ecclesia S. N. civitatis N. loci N. Compater fuit N. filius N. Parochiae S. N. civitatis vel loci N. [...] Si Confirmatus non constat, an ex legitimo Matrimonio genitus sit, vel Parentes ignorentur, servetur quod in libro baptizatorum.*

mnąć o ewentualnych wcześniejszych związkach małżeńskich, któregoś z przystępujących do sakramentu. Nie należało zapominać o starannym wynotowaniu terminów zapowiedzi przedślubnych, wieku nupturientów i braku ewentualnych przeszkód małżeńskich⁵². Tekst Rytuła zawierał ponadto inne formuły dodatkowe zapisów metrykalnych, które stosować należało w wypadkach niecodziennych, np. gdy pominięto wymagane prawem zapowiedzi, lub gdy zawierany związek wymagał uprzedniej dyspensy⁵³.

Według wytycznych *Forma describendi Statum animarum* (c. 5) w czwartej księdze rządcą parafii zobowiązany był prowadzić spis wszystkich parafian, wymieniając w niej osoby w obrębie poszczególnych domostw. Parafian w rejestrze należało dokładnie opisać przy pomocy takich parametrów jak imię, nazwisko, wiek oraz, czy jego miejsce zamieszkania w konkretnym gospodarstwie wynikało z przynależności rodzinnej, czy też domownik pomieszkiwał przy rodzinie jako niespokrewniony sublokator⁵⁴. W spisie powinny się także znaleźć informacje na temat relacji rodzinnych wynikające z związków krewniaczych lub powinowactwa oraz dane o stanie społecznym, lub zawodzie rejestrowanych. Rejestr służyć miał ponadto jako ewidencja zaangażowania wiernych w korzystaniu z sakramentów. Parafian komunikujących w spisie należało oznaczyć dużą literą C, bierzmowanych zaś stawiając przy imieniu symbol Chr. Wspomnieć należało także o osobach, które zmieniły miejsce zamieszkania i przeniosły się do innej parafii⁵⁵.

⁵² *Ibidem*, s. 350-351: *Anno...die...mensis...Denuntiationibus praemissis tribus continuis diebus Festivis, quarum prima die...secunda die...tertia die...inter Missae Parochialis solemnna habita est, nulloque legitimo impedimento detecto, ego N. Rector hujus Ecclesiae Parochialis N. civitatis, vel loci N. filium N. Parochiae S. N. et N. filiam N. seu relictam q. (si fuerit vidua) hujus, seu Parochiae S. N. in Ecclesia N. interrogavi, eorumque mutuo consensu habito, praesentibus testibus notis N. filio N. qui habitat in Parochia S. N. et N. filio N. etc. et N. filio N. etc. postea eis ex ritu S. Matris Ecclesiae (si tamen nuptias benedixerit), in Missae celebratione benedixi.*

⁵³ *Ibidem*, s. 351-353.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 353: *Familia quaque distincta in libro notatur, intervallo relicto ab unaquaque ad alteram subsequentem, in quo singillatim scribantur nomen, cognomen, aetas singulorum, qui ex familia sunt, vel tamquam advenae in ea vivunt.*

⁵⁵ *Ibidem*: *Qui vero ad sacram Communionem admissi sunt, hoc signum in margine e contra habeant: C. Qui sacramento Confirmationis sunt muniti, hoc signum habeant Chr. Qui ad alium locum habitandum accesserint, id adnotetur.* Skład każdej rodziny

Wreszcie w księdze piątej według c. 5: *Forma describendi defunctos* powinien proboszcz prowadzić rejestr zgonów w obrębie parafii. W sepulturze konieczne było staranne odnotowanie imienia i nazwiska nieboszczyka, faktu czy pozostawił żonę lub męża, miejsca i daty zgonu, wieku zmarłego, dane rodziców, a także czy zmarły wypowiedział się przed śmiercią (jeśli tak, to kiedy?) oraz czy zaopatrzonej został w stosowne sakramenty (jeśli tak to kiedy?). Ponadto wypadało by spisujący akt zapisał także, gdzie i w jakim terminie zmarły został złożony do grobu⁵⁶.

3. Rejestracja metrykalna wiernych w świetle ustawodawstwa diecezji chełmińskiej, gnieźnieńskiej, płockiej i włocławskiej

Decyzje, zarówno te zaordynowane mocą uchwał Soboru Trydenckiego, jak i te skodyfikowane w zapisach Rytuła Rzymskiego z 1614 roku, odegrały niezwykle ważką rolę w kształtowaniu się zwyczaju prowadzenia rejestracji kościelnej wiernych w poszczególnych diecezjach. Rozstrzygnięcia trydenckie odbiły się także głośnym echem w ustawodawstwie rodzimym. Zdaniem Bolesława Kumora na gruncie Polskim obowiązek prowadzenia metryk parafialnych synody podjęły dopiero w drugiej połowie wieku XVI zainspirowane uchwałami *Tridentinum*⁵⁷. Tymczasem zachowane w polskich archiwach metryki

należało przedstawić według następującego wzoru:

Anno...die...mensis...in via, seu platea, vel pago, in domo N. habitant:

Chr. C. Paulus N. Petri filius, annorum etc.

Chr. C. Apollonia ejus uxor, filia Jacobi N. annorum, etc.

C. Dominicus eorum filius, annorum. etc.

C. Lucia eorum filia, annorum, etc.

C. Chr. Antonius filius N. famulus, annorum etc.

C. Catharina N. filia N. ancilla, annorum etc.

C. Martinus filius N. annorum etc.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 353-354: *Describatur quis, et quae, et cui sacramenta ministraverit, quando quis mortuus fuerit, et ubi sepultus, quod hoc pacto fieri poterit. Anno...die...mensis...N. filius, vel filia N. ex loco N. aetatis N. (si haec sciri possunt) in domo N. in communione S. Matris Ecclesiae animam Deo reddit, cujus corpus die... sepultus est in Ecclesia S. N. mihi N. vel N. Confessario probato confessus die...sanctissimoque Viatico refectus die...et sacri Olei unctione roboratus per me, die...etc.*

⁵⁷ B. Kumor, *Metryki parafialne...*, s. 66. Analogicznie wypowiedziała się ostatnio Z. Krupska w swej pracy *Kancelaria i dokumentacja parafii rzymskokatolickich diecezji południowo-wschodnich z okresu zaborów i II Rzeczypospolitej*, („Miscellanea Historico-Archivistica” 4 (1994), s. 238) twierdząc, iż dopiero od 1563 roku

z okresu przedtrydenckiego pozwalają domniemywać, że istniały w tej kwestii już jakieś wcześniejsze postanowienia⁵⁸. T. Moskał przypomniał ostatnio, powołując się na ustalenia H. E. Wyczawskiego, że najstarszy zapis z terenu ziem polskich dotyczący metryk kościelnych znajduje się w statutach synodalnych biskupa krakowskiego Tomasza Strzępińskiego (1398-1460) z 1459 roku⁵⁹. Zwróciła nań uwagę również I. Dybus-Grosicka zaznaczając, iż statut krakowski należy do najstarszych w Europie jeśli chodzi o przepisy regulujące omawianą tu kwestię⁶⁰. W 12 statucie tegoż synodu opatrzonym wymownym tytułem *De regestris sive metricis habenis*, biskup Tomasz nakazał swym autorytetem, by wszyscy rządcy parafii oraz inni *curam animarum* sprawujący na wyposażeniu swych kościołów posiadali rejestr zwany też metryką (*regestrum seu metricam*), do których zaciagać powinni imiona zawierających ślub *in facie Ecclesie*, docelowo podając nawet całkiem rozbudowaną formułę takiego aktu⁶¹. Przepis ten świadczy dobitnie, iż na terenie polskich diecezji idea rejestracji wiernych znana była już przeszło 100 lat przed uchwałami podjętymi na soborze powszechnym w 1563 roku. Tezę taką potwierdza inny akt prawny tym razem z terenu diecezji poznańskiej młodszy jednak od

kancelarie parafialne stają się kancelariami wystawcy, zaprowadzając u siebie formę księgi wpisów jako właściwą dla metryk parafialnych. W innym miejscu (s. 242) sama jednak sobie przeczy pisząc, iż akta metrykalne na ziemiach polskich prowadzono już w okresie przedtrydenckim „z inicjatywy biskupów i pilności plebanów”.

⁵⁸ Tak też domniemywa sam autor. Por. *ibidem*. Jako najstarsze z terenu ziem polskich W. Dwořaczek (op. cit., s. 59) wymienia księgi ślubów z mazowieckiej Warki pochodzącą jakoby z 1510 roku. Z obszaru Małopolski znane są księgi z zapisami sięgającymi 1548 roku (tak np. *liber copulatorum* z kościoła Mariackiego w Krakowie) oraz z roku 1559 (Bochnia).

⁵⁹ T. Moskał, op. cit., s. 59; H. E. Wyczawski, *Polskie archiwa kościelne*, [w:] *Księga tysiąclecia katolicyzmu w Polsce*, t. 2, red. M. Rechowicz, Lublin 1969, s. 278. O zarządzeniu Strzępińskiego pisał już wcześniej W. Dorzaczek, op. cit., s. 66.

⁶⁰ I. Dybus-Grosicka, op. cit., s. 72. Por. też. Z. Krupska, op. cit., s. 242.

⁶¹ *Statuta Thomae Strzępiński a. 1459*, [w:] *Statuta synodalia episcoporum cracoviensium*, wyd. U. Heymann, Cracoviae 1875, s. 112. Formuła aktu ślubu wg niniejszego przepisu winna wyglądać następująco: [...] *anno domini millesimo quadringentesimo LX, die dominica proxima post vel ante festum B. infra missarum solemnia, aut vesperorum, A. de C. et K. de M. matrimonium in facie ecclesie, bannis maore solito premissis, contraxerunt, per P. plebanum, vel N. vicarium in M. copulati, presentibus A. B. C.* W tej samej księdze proboszczowie mogli prowadzić również rejestr ekskomunikowanych: *Et in eadem metrica [...] nomina excommunicatorum inscribantur.*

krakowskiego o przeszło pół wieku. Mowa tu postanowieniach zatwierdzonych przez biskupa Jana Lubrańskiego na synodzie obradującym w dniach 26-27 kwietnia 1506 roku, na które natrafił J. Sawicki badając rękopisy Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego. Jeden ze statutów tego synodu dotyczył obowiązku nałożonego na proboszczów prowadzenia ksiąg chrztów, małżeństw oraz osób ekskomunikowanych⁶².

Jeśli chodzi o rodzime ustawodawstwo synodalne z okresu potrydenckiego to przywoływany przed momentem B. Kumor w tej samej pracy, stwierdził, iż pierwszym synodem, który zajął stanowisko w sprawie metryk kościelnych, był synod wrocławski obradujący pod przewodnictwem biskupa Stanisława Karnkowskiego (1567-1581) pod koniec kwietnia 1579 roku⁶³. Pogląd uczonego został powszechnie przyjęty i funkcjonuje do dziś w literaturze przedmiotu⁶⁴. Bardziej skrupulatna lektura wrocławskich pomników prawnych ujawnia jednak, iż taki nakaz widniał już w uchwałach synodu obradującego w maju 1568 roku, odprawionym w kilka miesięcy po objęciu stolca biskupiego przez tego wybitnego reformatora, jakim niewątpliwie był biskup Karnkowski⁶⁵. W części drugiej, Tit. 1: *De baptismi administratione* oraz Tit. 5: *De matrimonio et eius forma* statutów synodu, którego głównym celem była wszak implementacja na terenie diecezji zasad prawa powszechnego, przytoczone zostały w niemal nie zmienionym kształcie ustępy wyjęte z uchwał Soboru Trydenckiego *Tametsi dubitandum*⁶⁶. Warto w tym miejscu zaznaczyć, iż podjęte na

⁶² J. Sawicki, *Analecta z rękopisów Bibliotek Warszawskich*, PK 3 (1960), z. 1-2, s. 331.

⁶³ B. Kumor, *Metryki parafialne...*, s. 66. O roli tego synodu zob. też ostatnio J. Dyl, *Problematyka duszpasterska synodu wrocławskiego biskupa Stanisława Karnkowskiego w 1579 roku*, „Roczniki Teologiczne” 51 (2004), z. 4, s. 81-100.

⁶⁴ Tak np. M. Derszyńska-Romaniuk, op. cit., s. 192; I. Dybus-Grosicka, op. cit., s. 73; H. Krajewska, op. cit., s. I; S. Łysiak, *Polskie metryki z parafii Kopianica z lata 1607-1611*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 3 (1970), s. 208; J. Miłoś, op. cit., s. 46.

⁶⁵ Na temat tego synodu zobacz zwłaszcza: A. Bruździński, *Wkład biskupa Stanisława Karnkowskiego w zastosowanie uchwał Soboru Trydenckiego w diecezji kujawsko-pomorskiej (1567-1581)*, „Studia Włocławskie” 6 (2003), s. 439-446 oraz J. Gręźlikowski, *Biskup Stanisław Karnkowski jako ustawodawca. Wkład w dzieło recepcji reformy trydenckiej w diecezji wrocławskiej*, „Studia Włocławskie” 7 (2005), s. 358-360.

⁶⁶ *Acta synodi dioeceseanae, Wladislaviae anno 1568 per Stanislaum Karnkowski episcopum celebratae*, [w:] *Statuta Synodalia dioecesis Wladislaviensis et Pomera-*

tym zjeździe decyzje o dziewięć lat wyprzedziły oficjalną akceptację uchwał soborowych, która nastąpiła na synodzie prowincjonalnym piotrkowskim w 1577 roku⁶⁷. Aktywne działania ordynariusza nie były jednak w tym rejonie geograficznym postępowaniem zupełnie niezwykłym. Dla porównania synod odbyty w Lidzbarku Warmińskim już trzy lata wcześniej, bo w 1565 roku, tj. w tym samym czasie gdy kard. Boromeusz wprowadzał nakaz posiadania metryk chrztów w swej prowincji mediolańskiej, odbyty pod przewodnictwem biskupa Stanisława Hozjusza, zalecał to samo w kościele warmińskim⁶⁸. Nie da się jednak zaprzeczyć, że biskup wrocławski, przyjmując u siebie dekrety soborowe w 1568 roku należał do prekursorów reformy w Polsce, wyprzedzając w tej materii działania niektórych hierarchów prowincji gnieźnieńskiej co najmniej o kilkanaście lat.

Biskup Karnkowski zagadnienie obowiązku rejestracji metrykalnej traktował od początku swych rządów jako integralną część własnego programu reformatorskiego⁶⁹. Nie trudno o tym się przekonać przeglądając uchwały synodów wydanych z inicjatywy tego hierarchy. Kwestię metryk porusza również drugi synod wrocławski tegoż z 1579 roku, ujmując ją jednak w formie skrótowej w stosunku do przepisów z roku 1568. *Liber baptisatorum*, w myśl przepisów synodu

uzupełniać należało jedynie o imiona ochrzczonych oraz rodziców chrzestnych, natomiast do *liber copulatorum* wystarczyło wciągnąć dzień ceremonii oraz imiona nowożeńców i świadków⁷⁰.

W diecezji chełmińskiej obowiązek prowadzenia metryk parafialnych wprowadzony został cztery lata później. Głos w tej sprawie najwcześniej zajął synod odprawiony pod przewodnictwem tamtejszego biskupa Piotra Kostki (1574-1595) zebrany w Chełmży w 1583 roku, w celu akceptacji dekretów trydenckich oraz decyzji piotrkowskich z 1577 roku. Dyspozycje będące efektem zjazdu zobligowały proboszczów diecezji chełmińskiej, podobnie jak to orzekały synody Karnkowskiego, do założenia dwóch serii ksiąg, tj. rejestrów ochrzczonych oraz poślubionych⁷¹. W przeciwieństwie jednak do uregulowań wrocławskich, przepisy chełmińskie charakteryzowała nieco większa precyzja. W dekrecie, w którym synod zwracał uwagę na niepokojące zjawisko nocnych zaduszeń dzieci przez nieuwagę rodziców (*Ut infantes lecto non excipiantur noctu*), niejako przy okazji zarządzono, by na parafii znajdowała się księga zawierająca prócz imion ochrzczonych, także personalia ich rodziców i rodziców chrzestnych, a nawet innych pomocników (*susceptorum*) oraz co zrozumiałe datę udzielenia sakramentu z podaniem dnia i roku⁷². Statut zaś polecający prowa-

niae, wyd. Z. Chodźński, Varsaviae 1890, s. 58, 65. Sam ustawodawca przyznał, iż ustawy wrocławskie z 1568 roku to: *Capita quae ex Decretis sacrosancti Concilii Tridentini descripta, et in breve compendium redacta (ibidem)*. Por. A. Bruździński, op. cit., s. 447.

⁶⁷ W Polsce sprawa recepcji dekretów soborowych była dość skomplikowana. Jako pierwszy księgę z dekretami Soboru przyjął król Zygmunt na sejmie w Parczewie w 1564 roku, chcąc w ten sposób zażegnać powstałe wokół uchwał spory. Niemniej oficjalne zatwierdzenie postanowień przez prowincję gnieźnieńską, w osobie arcybiskupa Uchańskiego nastąpiło dopiero na synodzie w Piotrkowie Trybunalskim w maju 1577 roku. Dekretem 32 synodu przyjęto także reformę małżeństw wynikającą z dekretu *Tametsi*. Prowincja lwowska recypowała uchwały soborowe już w 1564 roku. Zob. I. Subera, *Synody prowincjonalne arcybiskupów gnieźnieńskich*, Warszawa 1971, s. 139-141.

⁶⁸ J. Hochleitner, *Warmińskie nowożytne księgi chrztów...*, s. 139-140; J. Obłąk, op. cit., s. 233.

⁶⁹ O czym świadczy wprowadzenie wymogu prowadzenia w parafiach rejestrów do kodyfikacji prawnej biskupa z 1579 roku. W kwestii zbioru por. ostatnio S. Tymoszyk, *Zbiór biskupa Stanisława Karnkowskiego z roku 1579*, „Roczniki Nauk Prawnych” 13 (2003), z. 2, s. 51-68 oraz idem, *Ewolucja kościelnego prawa polskiego w świetle kodyfikacji do XIX wieku*, Lublin 2008, s. 127-150.

⁷⁰ *Secunda synodus dioecesis Stanislai Karnkowski, Wladislaviae Anno Domini 1579, celebrata*, [w:] *Statuta Synodalia dioecesis Wladislaviensis...*, s. 83: *Parochi habeant librum, in quo Baptisatorum et patrinorum nomina describant. [...] Liber habeatur, in quo dies contractus, nomina contrahentium et testium describantur*. Dla porównania synod wrocławski z roku 1580 wypowiedziany się w kwestii prowadzenia ksiąg ochrzczonych (c. 19) stawał przed proboszczami wymóg zapisywania metryk o znacznie bogatszej treści. Zob. *Synody diecezji wrocławskiej i ich statuty*, wyd. J. Sawicki (Concilii Poloniae, t. 10), Wrocław 1963, s. 578: *Parochi omnes peculiarem librum habeant, in quem conscribant annum, mensem et diem, quando infans baptizatus sit, qui parentes et patrini fuerint. Simili ratione annotent tempus et nomina eorum, qui matrimonia legitime contrahunt*.

⁷¹ Por. *ibidem*.

⁷² *Constitutiones synodales ecclesiae culmensis a reverendissimo domino Petro Kostka episcopo culmensi emendatae et auctae anno domini 1583*, [w:] *Constitutiones synodales necnon ordinationes dioecesis culmensis*, p. 1: *A saec. XV usque XVII*, wyd. A. Mańkowski, Fontes 24, Torunii 1929, s. 38: *Parochi librum habeant, in quo Baptisatorum et patrinorum vel susceptorum, Baptisatorumque, parentum nomina, diem quoque et annum, quibus baptisantur, describant*. Ponadto w rozdziale *De iisdem Susceptoribus sive Patrinis* przytoczone zostało zarządzenie trydenckie nakazujące *in libro eorum nomina describat* (tj. chrzestnych i ochrzczonych) w celu wy-

dzenie wykazu małżeństw z wyszczególnieniem dnia, miejsca ślubu, imion nupturientów i świadków ślubu, połączono w przypadku dekretów chełmińskich, z nakazem ogłaszania zapowiedzi w potrójnym terminie *iuxta Statutum Cocilii Tridentini*⁷³.

Potrzebę zaprowadzenia ksiąg metrykalnych w parafiach diecezji płockiej zauważono jeszcze później, bo w 1589 roku. Analogicznie do przywoływanego przykładu Chełmna, w kościele płockim, głównym motywem wprowadzenia wymogu rejestracji metrykalnej były ustawy trydenckie przeszczepione na grunt polski za pośrednictwem synodalnych dekretów Uchańskiego⁷⁴. Na zjeździe diecezjalnym zwołanym do Pułtusza, proklamowano tzw. *Monitorium* autorstwa płockiego ordynariusza Piotra Dunina-Wolskiego (1577-1590). Postulat ten, będący swoistym programem reformy tego biskupa, w jednym z punktów (c. 38) zawierał wytyczne wyraźnie nawiązujące do treści soborowej reformy sakramentu małżeństwa 24 *sess. De reformatione*⁷⁵. Podobnie jak w ustępie *Tametsi dubitandum* biskup Wolski wymógł na proboszczach by spisywali metryki ślubów uwzględniając w aktach dane nowożeńców i świadków, a także datę i lokalizację, w której zawiązany został kontrakt małżeński. Księgi winny być ponadto według ustawodawcy pilnie w parafiach strzeżone⁷⁶. W paragrafie 67

kluczenia w czasie późniejszym przeszkód wynikających z zaciągniętego w czasie chrztu pokrewieństwa duchowego (*ibidem*, s. 37).

⁷³ *Ibidem*, s. 50-51. Fragment dekretu *Quod trina proclamatio fiat ante copulationem* dotyczący prowadzenia ksiąg zaślubionych przedstawia się następująco: *Item mandamus, ut quilibet Plebanus librum habeat, in quo dies et locus contractus, et nomina contrahentium ac testium, describantur.*

⁷⁴ W Płocku dodatkowym impulsem do podjęcia reformy mógł być zwołany przez prymasa Karnkowskiego na dzień 2 października 1589 roku synod prowincjonalny do Piotrkowa. Tak sugeruje D. Kisiel, *Recepcja reformy trydenckiej w diecezji płockiej*, Pułtusk 2004, s. 68. Na temat synodu Karnkowskiego z 1589 zob. I. Subera, *Synody prowincjonalne...*, s. 143-146.

⁷⁵ W. Góralski, *Problematyka sakramentów świętych w rozporządzeniach synodalnych biskupa płockiego Piotra Dunina-Wolskiego*, „Studia Płockie” 8 (1980), s. 32-33.

⁷⁶ J. Sawicki, *Synody diecezji płockiej i ich statuty (Concilia Poloniae, t. 5)*, Warszawa 1952, s. 285: *Parochus debet habere in ecclesia librum, in quo nomina coniugum et testium diemque et locum contracti matrimonii describat, quem diligenter custodiat.* Na temat drugiego synodu Wolskiego zob. W. Góralski, *Reformistyczne synody płockie na przełomie XVI i XVII wieku*, Płock 1983, zwłaszcza s. 52-82 oraz D. Kisiel, op. cit., s. 63-71 in.

tego obszernego normatywu (*Monitorium* zawierało 74 akapity) poruczono wszystkim proboszczom, aby dodatkowo założyli metryki (*metricae*) parafian ekskomunikowanych oraz osób uwolnionych z cenzur kościelnych, *in qua diligenter excommunicatorum et absolutorum nomina scribant*⁷⁷.

Godnym kontynuatorem Dunina-Wolskiego w staraniach o recepcję *Tridentinum* w diecezji płockiej okazał się jego następca biskup Wojciech Baranowski. Z okresu gorliwych rządów tego reformatora warte uwagi są zwłaszcza decyzje dwóch równoległych synodów odbytych w katedrze płockiej i kolegiacie pułtuskiej w czerwcu 1593 roku. Wyowiedziane przez synod z 1589 roku zarządzenia w sprawie sporządzenia i posiadania w parafiach ksiąg chrztów i ślubów zostały przez nowego ordynariusza zasadniczo potwierdzone. Na synodach Baranowskiego podjęto jednak w sprawie metryk pewne nowe zarządzenia. Istotnym *novum* było przede wszystkim dodanie do dwóch już wcześniej nakazanych serii ksiąg, serii trzeciej – bierzmowanych⁷⁸. Wciągane doń notacje zawierające imię i nazwisko bierzmowanego, dane jego rodziców, świadka konfirmacji i szafarza sakramentu, służyć miały odtąd proboszczom w procesie badania przedślubnego, jako podstawa do orzeczenia czy między nowożeńcami nie zachodzi powstająca przy bierzmowaniu przeszkoda pokrewieństwa duchowego⁷⁹. W kwestii księgi chrztów statutem *De baptismo* zarządzono by wszystkich wymienionych w akcie rodziców i chrzestnych określać przy pomocy imienia i nazwiska. Dodatkowo udzielający chrztu winien się wcześniej wywiedzieć, czy dziecko zrodzone zostało z związku legalnego i to w księdze odnotować *diligenter*, podpisując się pod aktem własnym imieniem⁸⁰. W dekrecie *De matrimonio* prócz wskazania na

⁷⁷ J. Sawicki, *Synody diecezji płockiej...*, s. 285: *Metricas excommunicatorum et absolutorum omnes parochi in ecclesiis habeant, in qua diligenter excommunicatorum et absolutorum nomina scribant.* W kościele polskim tradycja spisywania tego typu katalogów sięga co najmniej pierwszej poł. XV wieku. Już synod przemyski z 1418 r. polecił sporządzenie spisów ekskomunikowanych. Tak Z. Krupska, op. cit., s. 242. Ostatnio analizę takiej księgi z XV w. zaprezentowała B. Wojciechowska, *Gnieźnieńska księga ekskomunik i interdiktów*, „Studia Źródłoznawcze” 44 (2007), s. 109-116.

⁷⁸ J. Sawicki, *Synody diecezji płockiej...*, s. 322.

⁷⁹ W. Góralski, *Reformistyczne synody...*, s. 116; D. Kisiel, op. cit., s. 157.

⁸⁰ J. Sawicki, *Synody diecezji płockiej...*, s. 320-321: *Ad quae cavenda librum habeat parochus peculiariter ad id destinatum, in quo et baptisati, parentum et patrinarum nomina*

typowe dane z jakich powinna być skonstruowana metryka poślubionych (*liber seu index*) ustawodawca zaznaczył by nie spisywać aktu byle jak, lecz porządnie, samą zaś księgę przechowywać w dobrych warunkach⁸¹. W dalszej części przepisu, próbując wyrugować niepokojący zwyczaj traktowania przez plebanów metrykaliów niczym swoją własność, w ostrym tonie zwrócono im uwagę, by na przyszłość, jeśli powierzona zostanie im posada proboszczowska w innej parafii, nie zabierali ze sobą ksiąg na nowe miejsce, lecz pozostawili je na starym, przekazując swemu następcy na urządzenie.

Lata 80-te i 90-te XVI wieku to okres, w którym obowiązek prowadzenia przynajmniej dwóch, lub rzadziej trzech serii ksiąg parafialnych, przyjęty zostaje powszechnie we wszystkich polskich diecezjach. Znany jest doskonale przykład biskupa Jerzego Radziwiłła, który w swych listach pasterskich gorąco zachęcał kapłanów diecezji wileńskiej, a potem krakowskiej do sporządzania odpowiednich zapisów metrykalnych⁸². W *Ad parochos dioecesis suae Cracoviensis* z 29 III 1593 roku postulował nawet sporządzanie kartotek parafian, wyprzedzając w tym względzie ustawodawstwo powszechne⁸³.

W diecezji gnieźnieńskiej wymóg rejestracji metrykalnej wiernych z pewnością zaszczerpił Stanisław Karnkowski. Jako prymas i arcybiskup gnieźnieński od 1581 roku, właśnie w Gnieźnie kontynuował, zapoczątkowaną na stolicy włocławskiej aktywną działalność legislacyjną. O konieczności ewidencjonowania chrztów i zawieranych w obrębie parafii związków małżeńskich, mówił wyraźnie statut 8 synodu łowickiego z 1593 roku⁸⁴, jako pierwszy naznaczając formularz poszczególnych zapisów⁸⁵. Arcybiskup Karnkowski chcąc rozciągnąć

et cognomina, annum, mensem, dieque baptismi et, an baptismatus ex legitimis procreatus sit nuptiis, diligenter describat, suo etiam baptisantis nomine adscripto.

⁸¹ *Ibidem*, s. 338: *Parochus quilibet habeat librum seu indicem, in quo coniugum et testium nomina, annum, mensem, diem et locum matrimonii, non utcuque sed ordinate describat, quem diligenter apud se custodiat.*

⁸² R. Kuśmierzcyk, *Problematyka „Listu pasterskiego” kard. Jerzego Radziwiłła z roku 1593*, NP 100:2003, s. 241-248.

⁸³ T. Moskál, *op. cit.*, s. 68.

⁸⁴ J. Sawicki, *Synody archidiecezji gnieźnieńskiej i ich statuty (Concilia Poloniae, t. 5)*, Warszawa 1950, s. 178: (c. 8) *De libris metricarum, tam baptizatorum quam matrimonii copulatorum habendis in eis que scribendi forma.*

⁸⁵ Tak twierdzi S. Chodźński, *op. cit.*, s. 226, a za nim prawdopodobnie T. Moskál, *op. cit.*, s. 64.

wcześniejsze postanowienia na wszystkie archidiakonaty, uznał za stosowne podjąć sprawę metryk raz jeszcze. Tym razem na zjeździe obradującym w Kaliszu w 1602 roku uchwalono w punkcie 15 dekretów synodalnych, aby proboszczowie, pod groźbą kary 10 grzywien, prowadzili rejestry starannie w formie ksiąg oprawnych, poszczególne zaś wpisy redagując *iuxta formam traditam in synodo Gneznensi Lovitij anno Domini 1593 celebrata*⁸⁶.

Po wyborze Karnkowskiego na arcybiskupa w 1581 jego miejsce we Włocławku zajął inny zwolennik reformy kościelnej i humanista Hieronim Rozrażewski (1581-1600)⁸⁷. Zgodnie z kierunkiem wytyczonym przez swego poprzednika nowy ordynariusz poczuł się w obowiązku zająć kwestią ewidencji szafowanych sakramentów na szczelnie parafii swej diecezji. Regulacja sposobu sporządzania metryk przez proboszczów pojawia się kilkakrotnie w orzeczeniach synodów częściowych zwoływanych przez Rozrażewskiego. Po raz pierwszy zajęto się nią na zjeździe dekanalnym obradującym w kościele św. Bdygidy w Gdańsku w 1585 roku. W rozdziale II. *De sacramento administratione* zawarte zostały przepisy doprecyzowujące wcześniejsze zarządzenia Karnkowskiego, który w księdze chrztów polecał wpisywać jedynie dane noworodka i chrzestnych, zaś w księdze małżeństw imiona kontrahentów i świadków. Na synodzie gdańskim polecono natomiast (II. *De Baptismo*) by w skrupulatnie spisany (*sedulo*) akcie chrztu uwzględniono także *nomina* rodziców dziecka oraz *locus, annus, mensis et dies* ceremonii. W przepisie VI. *De matrimonio* uściślono ponadto liczbę świadków do dwóch osób⁸⁸. W roku następnym na synodzie partykularnym odprawionym w stolicy diecezji, w przepisach o podobnej treści zaznaczono dodatkowo by księga ochrzczonych, *qui vulgo Metrica vocatur*, była solidnie oprawiona i wypełniana w sposób przepisowy (*bene ligatum et ordinatum*). Proboszczowi, który nie dostosowałby się do nakazu posiadania rejestru

⁸⁶ J. Sawicki, *Synody archidiecezji gnieźnieńskiej...*, s. 272 (c. 15): *Libri duo emanantur ligati, in quibus baptizatorum nomina et eorum, qui in facie Ecclesiae matrimonium contrahunt, scribantur iuxta formam traditam in synodo Gneznensi Lovitij anno Domini 1593 celebrata.*

⁸⁷ Zob. S. Librowski, *Biskup Hieronim Rozrażewski jako humanista i mecenas*, ABMK 11 (1965), s. 201-263.

⁸⁸ *Acta synodi decanatum pomeraniae [...] Hieronymi Ep. Wladislaviensi et Pomeraniae [...] Gedani celebratae, [w:] Statuta synodalia dioecesis Wladislaviensis...*, s. 90-91.

zawieranych małżeństw ustawodawca zagroził ponadto karą synodalną (*sub poena Synodali*)⁸⁹. Zjazdy zwoływane w kolejnych latach zasadniczo powtarzały zarządzenia podjęte na synodzie wrocławskim. Jedynie na kongregacji duchowieństwa archidiaconatu pomorskiego zebranej w Subkowach w 1598 roku ustalono (c. 18) by proboszczowie do ksiąg wpisywali tylko śluby zawierane w swoich parafiach i zawsze po uprzednim opublikowaniu zapowiedzi przedślubnych. Spisujący akt chrztu nie powinien także zapominać (c. 17) o rodzicach dziecka, notując w metryce zarówno imię ojca jak i matki⁹⁰. Nadzór nad wykonaniem wskazań powizytacyjnych powierzony został dziekanom, którzy odtąd w trakcie prowadzonych przez siebie wizytacji dekanalnych winni kontrolować jakość prowadzonych w parafiach ksiąg metrykalnych⁹¹.

W rodzimym ustawodawstwie prowincjonalnym nakaz troski o poprawne tworzenie katalogów metrykalnych sformułowano dopiero w dekretach synodu procedującego pod kierownictwem kardynała Bernarda Maciejowskiego w Piotrkowie Trybunalskim w 1607 roku. W skład postanowień tego synodu wszedł tekst *Listu Pasterskiego* autorstwa kierującego obradami prymasa⁹². *Pastoralna*, po raz pierwszy opublikowana dla kleru diecezji krakowskiej w 1601 roku, szczegółowo przedstawiała katalog obligatoryjnych sprzętów, które każdy proboszcz winien mieć na wyposażeniu swego kościoła parafialnego, nie pomijając także wykazu niezbędnych ksiąg metrykalnych. Doku-

⁸⁹ *Acta et constitutiones synodi dioeclesanae Wladislaviensis habitat celebratae, A. D. 1586, [w:] Statuta synodalia dioecesis Wladislaviensis...*, s. 101(c. 4): *Curent autem parochi librum peculiarem, seu metricam bene ligatam in ecclesiis suis habere, sub poena Synodali, in quo nomina et cognomina contrahentium testiumque ad minus duorum vel trium, ac diem, mensem, annum, et locum contracti matrimonii describant* oraz s. 111(c. 8: *Circa Baptismum*): *Habeant praeterea parochi peculiarem librum, qui vulgo Metrica vocatur, bene ligatum et ordinatum, in quo baptizatum, nomina et cognomina parentum et patrinorum, baptizati diem, mensem et annum annotent*. Por. też J. Borucki, *Synod diecezji kujawskiej i pomorskiej z 1586 r.*, PK 46 (2006), z. 3-4, s. 237, *idem*, *Ustawodawstwo synodalne biskupa Hieronima Rozrażewskiego, „Studia Włocławskie” 2 (1999)*, s. 307-308.

⁹⁰ *Acta processus et decreta congregationis archidiaconatus pomearaniae in ecclesia parochialis sobcoviensi a. 1598, [w:] Statuta synodalia dioecesis Wladislaviensis...*, s. 149.

⁹¹ J. Gręźlikowski, *Kongregacje dekanalne na tle zadań i obowiązków dziekanów w ustawodawstwie synodalnym diecezji wrocławskiej w okresie potrydenckim*, PK 25 (2002), z. 3-4, w. 193, 194-195.

⁹² I. Subera, *Synody prowincjonalne...*, s. 154-162.

ment ten nakładał na rządców parafii konieczność prowadzenia kilku rodzajów rejestrów. Prócz wymaganych już wcześniej przez ustawodawców diecezjalnych ksiąg chrztów, małżeństw i ekskomunikowanych *Epistola Pastoralis* polecała także by plebani założyli dodatkowo spisy konfirmantów, osób zaniebujących obowiązków wielkanocnej spowiedzi i Komunii św. oraz zaprowadzili ewidencję wszystkich parafian⁹³. Co jednak najistotniejsze na synodzie piotrkowskim w oparciu o list Maciejowskiego ustalone zostały jednolite formularze, według których proboszczowie powinni dokonywać notacji do ksiąg parafialnych. Zaproponowane na synodzie wzory poszczególnych akt metrykalnych sprowadzały się zasadniczo do wynotowania w narzuconej sekwencji wcześniej już postulowanych danych. Dla przykładu zapis upamiętniający udzielenie sakramentu bierzmowania należało skonstruować *in hunc modum: Anno, Mense, die, etc. Confirmatus vel confirmata est a Reverendissimo Domino N. Episcopo N. filius vel filia N. et N. Patrinus vel Matrigna fuit, N^o*⁹⁴. Zatwierdzone podczas obrad dekrety wraz z wspomnianymi formularzami weszły następnie, za pośrednictwem synodu prymacjalnego z 1628 roku, w skład urzędowego zbioru rodzimego prawa partykularnego prymasa Jana Wężyka i jako takie obowiązywały kler obu polskich prowincji kościelnych⁹⁵.

⁹³ *Ibidem*, s. 156-157; I. Dybus-Grosicka, *op. cit.*, s. 73; H. Krajewska, *op. cit.*, s. 1; Z. Krupska, *op. cit.*, s. 241; B. Kumor, *Księgi status animarum...*, s. 92-93; *idem*, *Metryki parafialne...*, s. 67; T. Moskał, *op. cit.*, s. 68-69.

⁹⁴ Cyt. za: S. Nasiorowski, „*List Pasterski*” kard. Bernarda Maciejowskiego, Lublin 1992, s. 213, przyp. 116.

⁹⁵ Zbiór Wężyka przytacza formuły notacyjne *Pastoralnej* Maciejowskiego w kształcie zatwierdzonym na synodzie piotrkowskim w 1607 roku. Zob. I. Subera, *Synody prowincjonalne arcybiskupów gnieźnieńskich. Wybór tekstów ze zbioru Jana Wężyka z r. 1761*, Warszawa 1981, s. 289-290: (formularz aktu chrztu) *Anno 1607, die 15. Octob: Ego N. Plebanus, aut Vicarius Ecclesiae Parochialis N. baptisavi N. Filium et N. conjugum legitimorum. Patrini fuerunt N. et N.; s. 300*: (formularz aktu ślubu) *Anno, Mense, die etc. Ego N. Plebanus vel Vicarius Ecclesiae Parochialis N. Matrimonium inter N. et N. contractum, confirmavi in eadem Ecclesia, vel alibi, Praesentibus N. et N. et aliis multis de populo, praemissis solitis denuntiationibus*. Por. B. Kumor, *Metryki parafialne...*, s. 67 i T. Moskał, *op. cit.*, s. 64-65. Postulowaną przez synod formę prowadzenia ewidencji mieszkańców omawia B. Kumor, *Księgi status animarum...*, s. 96-97. W sprawie zbioru por. ostatnio: S. Tymosz, *Zbiór prymasa Jana Wężyka z 1628 roku na tle kodyfikacji kościelnego prawa polskiego, „Roczniki Nauk Prawnych” 15 (2005)*, s. 188-205 oraz *idem*, *Ewolucja...*, s. 151-171.

Postanowienia zaproponowane przez prymasa Maciejowskiego w powyższej kwestii w znacznej mierze uzupełnił opracowany za osobistym zaangażowaniem prymasa Wężyka, nowy Rytuał Piotrkowski z 1631 roku⁹⁶. Agenda ta dostosowująca rodzime obrzędy do wymogów powszechnych, obliżowała proboszczów do postępowania przy rejestracji z uwzględnieniem wskazań skodyfikowanych w omawianej powyżej rubryce *Formulae scribendae in libris habendis apud parochos* zawartej w tekście Rytuału Rzymskiego Pawła V z 1614 roku⁹⁷. Warto zaznaczyć, iż Rytuał Piotrkowski jako pierwszy przedkładał prawne podstawy do wprowadzenia nieznanego zupełnie w diecezjach polskich zwyczaju prowadzenia dodatkowego spisu zmarłych parafian (*liber mortuorum* lub *defunctorum*)⁹⁸ postulował także założenie księgi *status animarum*⁹⁹.

Te doniosłe zmiany inicjowane ogólnie wymagały, jak to zwykle bywało, czasu by się upowszechnić w poszczególnych diecezjach i parafiach. Przeniesieniu nowych regulacji prawnych na grunt lokalny służyła instytucja synodu częstokowego. Mimo wydanego przez prowincjonalny zjazd episkopatu w 1607 roku nakazu stosowania *Pastoralnej* Maciejowskiego, akceptacja jej wytycznych normujących sposób prowadzenia ksiąg metrykalnych, nie nastąpiła automatycznie¹⁰⁰. Synody wrocławskie obradujące na przełomie pierwszego i drugiego dziesiątka lat XVII wieku, a więc w okresie, gdy o reformach prymasa Maciejowskiego stało się już głośno, pozostały nań zupełnie obojętne kontynuując ustawodawstwo z okresu wcześniejszego. Tak np. synod zwołany do Wrocławka w pierwszym roku pontyfikatu Wojciecha Baranowskiego jako ordynariusza kujawsko-pomorskiego (1607-1608), nakazał duchownym pełniącym posługę parafialną, by posiadali jedy-

⁹⁶ S. Chodyński, op. cit., s. 226-227; I. Dybus-Grosicka, op. cit., s. 73; H. Krajewska, op. cit., s. I; B. Kumor, *Metryki parafialne...*, s. 67; T. Moskał, op. cit., s. 61-62.

⁹⁷ B. Kumor, *Księgi status animarum...*, s. 94.

⁹⁸ W świetle tego faktu trudno zgodzić się ze zdaniem S. Chodyńskiego, który uważał, iż metryki zmarłych tak jak ochrzczonych i zaślubionych już od XVI wieku „w stałą wchodziły regułę”. Zob. S. Chodyński, op. cit., s. 230.

⁹⁹ Z. Sułowski, *O finansowej genezie polskiej rejestracji zgonów*, PDP 9 (1976), s. 57.

¹⁰⁰ B. Kumor, *Księgi status animarum...*, s. 93. Zdaniem tego uczonego nastąpiło to pomiędzy rokiem 1610 (diecezja warmińska), a 1684 (diecezja łucka). Przyjęcie *Pastoralnej* przez episkopat gnieźnieński nastąpiło wg Kumora w 1628 roku, wrocławski w 1634, chełmiński w 1641, a następnie w Poznaniu (1642) i Płocku (1643).

nie *libri tres distincti* do uwieczniania informacji o szafowanych sakramentach chrztu i małżeństwa oraz ferowanych ekskomunikach¹⁰¹. Postanowienia synodalne zdradzające w niejednym punkcie zbieżność z uchwałami zatwierdzonymi przez tego biskupa czternaście lat wcześniej w Płocku i Pułtusku dopominały się od plebanów by prócz danych typowych, w zapisie chrztu znalazła się wiadomość o legalności związku małżeńskiego rodziców chrzczonego niemowlęcia (*an baptisatus ex legitimis procreatus sit nuptiis annotetur*)¹⁰².

Ponadto do standardowego zestawu informacji składających się na akt dokumentujący zawarcie małżeństwa ustawodawca polecił dodać element, który nie ma swojego pierwowzoru we wcześniejszych, znanych ustawach synodalnych, zarówno wrocławskich, jak i płockich. Zgodnie z wytycznymi synodu w akcie małżeństwa prócz personaliów nowożeńców winna być wciągnięta informacja o miejscu pochodzenia względnie zamieszkania nupturientów (*patria*) oraz nazwa parafii, w której się urodzili (*parochia cuiusque in qua natus est*). Świadczenie, podobnie jak tego wymagał płocki synod Baranowskiego, winno być opatrzone nazwiskiem proboszcza, lub (czego synod płocki już nie zalecał) innego duchownego z parafii, jeśli miał zezwolenie biskupa na udzielanie sakramentu małżeństwa. Nie należało także pominąć adnotacji na temat zapowiedzi zwłaszcza o terminach, w których doszło do ich ogłoszenia, lub też wzmianki odnośnie biskupiej decyzji uchylającej ten obowiązek¹⁰³.

Do trzeciej księgi, jaką winna być metryka osób ekskomunikowanych (*matricula excommunicatorum*), trafić miały wiadomości o dacie

¹⁰¹ *Synodus diocesana Alberti Baranowski episcopi Wladislaviae a. 1607 celebrata*, [w:] *Statuta synodalia dioecesis Wladislaviensis...*, s. 159: *Praeter supradictos habeantur quoque libri tres distincti praeparati ad scribendum pro matriculis diversis.*

¹⁰² *Ibidem: Baptisatorum, in qua baptisati ipsius nomen, parentumque et patrinorum eius, nomina et cognomina, annus, mensis, diesque Baptismi, et an baptisatus ex legitimis procreatus sit nuptiis annotetur.*

¹⁰³ *Ibidem*, s. 159-160: *Alius item liber matricula Matrimonii, in quo nomina contractantium Matrimonium, et cognomina, patria et parochia cuiusque in qua natus est, describentur, tum annus, mensis, dies contractus celebrati, itemque nomen parochi nuptias benedictis, aut eius sacerdotis, qui de licentia Episcopi, parochie contractantium propterea presentiam contractui praestiterit, ac denique nomina testium praesentium adscribentur. Neque illud praetermittitur: quotnam denuntiationes, et quibus diebus festivis factae praecesserint, aut si super iisdem denuntiationibus per nos dispensatum fuerit.*

zrucenia cenzury, kto i przez kogo został nią obłożony oraz z jakiego powodu to się stało, a także w gestii jakiej instancji leży możliwość ponownego złączenia ekskomunikowanego ze wspólnotą wiernych¹⁰⁴. Wreszcie na koniec wzorem swych ustaw z 1593 roku biskup Baranowski zdecydował się powtórzyć zakaz przenoszenia przez proboszczów wraz ze zmianą miejsca pracy duszpasterskiej ksiąg metrykalnych do innej parafii¹⁰⁵.

W ustawach wrocławskich brak natomiast nakazu stosowania rejestrów konfirmowanych w poszczególnych parafiach, co zalecały wspomniane dyspozycje synodalne sformułowane dla diecezji plockiej¹⁰⁶. Jeszcze bliższe tradycji zapoczątkowanej przez XVI-wieczne synody Karnkowskiego i Rozrażewskiego jest rozporządzenie wchodzące w skład dekretów wrocławskiego synodu diecezjalnego biskupa Wawrzyńca Gembickiego (1610-1615) z 1612 roku. W dekrecie *De metriculis baptizatorum et contrahentium*, zgodnie z brzmieniem tytułu, zalecono, tak jak czyniono to już wcześniej, posiadanie dwóch porządnie sprawionych i prawidłowo uzupełnianych (*bene compactos et recto ordine conscriptas*) ksiąg metrykalnych – ochrzczonych i zaślubionych, do których należało wpisywać podstawowe zupełnie dane o chrzczonych dzieciach lub nupturientach, ich rodzicach, chrzestnych, bądź świadkach, dacie i miejscu ceremonii. Jediną nowością w tym przypadku było sformułowanie *expressis verbis* kary za nieprzestrzeganie zawartych w przepisach wytycznych. Miała nią być grzywna pieniężna wysokości 3 marek, lub jakaś inna jeszcze sankcja leżąca w gestii biskupa lub jego oficjała¹⁰⁷. Tym torem podążyło dalsze ustawodawstwo

¹⁰⁴ *Ibidem*, s. 160: *Tertius vero liber sit matricula excommunicatorum, nempe quo die, quis, ad cuius instantiam, quare et per quem publicatus fuerit in excommunicationem incidisse.*

¹⁰⁵ Zob. wyżej.

¹⁰⁶ Z kolei postanowienia synodu plockiego nie obejmowały nakazu prowadzenia rejestru ekskomunikowanych.

¹⁰⁷ J. S a w i c k i, *Nieznane statuty synodu diecezji wrocławskiej z 1612 r. na podstawie materiałów zebranych przez ks. Teofila Długosza*, PK 15 (1972), z. 3-4, s. 206: *Metricularum libros bene compactos et recto ordine conscriptas tam baptizatorum eorumque parentum et patrinorum, quam matrimonia contrahentium et ibidem testium interessentium, ubi nomina et cognomina singulorum annusque, mensis et dies baptizimi collati quam contractus matrimonialis habiti annotentur, habeant et apud se diligenter custodiant sub poena 3 marcarum et aliis poenis per nos vel officiales nostros infligendis.*

diecezjalne ujęte w przepisach synodów Pawła Wołuckiego (1616-1622) z lat 1617, 1620 i 1622¹⁰⁸.

Próbę zaimplementowania wytycznych prymasa Maciejowskiego do ustawodawstwa diecezjalnego stosunkowo wcześniej podjął prymas Jan Wężyk na synodzie cząstkowym diecezji gnieźnieńskiej obradującym w kolegiacie łowickiej w dniach 10 i 11 maja 1628 roku. Tuż przed konferencją prymacjalną piotrkowską, w Łowiczu *Epistola Pastoralis Macieioviana* zatwierdzona została w całości, z poleceniem stosowania jej przez wszystkich proboszczów z terenu diecezji. Ponadto w statutach synodalnych obradujący sformułowali zalecenie by wszystkie dokumenty parafialne, istotne dla funkcjonowania wspólnoty, plebani celem ich zabezpieczenia, przekazywali w miarę możliwości do archiwum kapituły metropolitalnej¹⁰⁹.

Częściowa akceptacja wytycznych wynikających z brzmienia *Listu Pastoralnego* nastąpiła w diecezji wrocławskiej w tym samym czasie. Wśród postanowień synodu obradującego we Wrocławku pod przewodnictwem biskupa Andrzeja Lipskiego w 1628 roku¹¹⁰, znalazł się dekret reformujący prowadzenie ksiąg chrzcielnych właśnie w duchu Pastoralnej. W przepisie o znamienym tytule *De baptismo ex Epistola Pastoralis*, nakazano proboszczom by wpisywali poszczególne świadectwa chrztu do ksiąg własnoręcznie (*manu sua ; manu propria Sacerdotum*), posługując się przy tym formularzem postulowanym przez Maciejowskiego. Narzucenie jednolitego wzoru notacyjnego moty-

¹⁰⁸ *Synodus sobcoviensis Pauli Wolucki episcopi a. 1617*, [w:] *Statuta synodalia dioecesis Wladislaviensis...*, s. 169: *libros etiam papyraceos, in quibus nomina baptizatorum, tum et contrahentium matrimonia describant, habeant.* Przepis powtórzono na synodzie diecezjalnym: *Synodus dioeciesana anni 1620*, [w:] *Statuta synodalia dioecesis Wladislaviensis...*, s. 176. *Synodus pro archidiaconatu pomeraniae anno 1622 celebrata*, [w:] *Statuta synodalia dioecesis Wladislaviensis...*, s. 184: *Utrum parochi habeant metriculam Baptizatorum nominaque et cognomina baptisati, patrisque ac matris, necnon et patrinorum ipsorum adscribant, diemque et annum connotent. Utrum Matrimonia nisi praemissis bannis statutis temporibus et unusquisque parochiae suae sponsos copulet, nominaque et cognomina ipsorum necnon et testium, annumque et diem adscribant.*

¹⁰⁹ J. S a w i c k i, *Synody archidiecezji gnieźnieńskiej...*, s. 228-232. Więcej informacji na temat uchwał synodu podaje J. K o r y t k o w s k i, *Arcybiskupi gnieźnieńscy prymasowie i metropolici polscy od roku 1000 aż do roku 1821, czyli do połączenia Arcybiskupstwa gnieźnieńskiego z Biskupstwem poznańskim*, t. 3, Poznań 1889, s. 704.

¹¹⁰ Synod ten obradował 4 maja, a więc zaledwie kilka dni przed konferencją diecezjalną zwołaną do Łowicza przez arcybiskupa Jana Wężyka.

wował ustawodawca wielkim i godnym potępienia niedbalstwem proboszczów przy wypełnianiu obowiązku starannego spisywania zapisów metrykalnych. Nawiązując do wcześniejszych ustaw biskupów Rozrażewskiego i Gembiskiego, opieszłych proboszczów, w dalszym ciągu prowadzących księgi w sposób niefrasobliwy, czekać miały surowe kary finansowe w postaci grzywny jednej marki nowej monety polskiej na użytek dziekana oraz dodatkowej na rzecz oficjała. Mimo ewidentnych oznak znajomości *Pastoralnej* przez ustawodawcę, synod biskupa Lipskiego, pozostał w gruncie rzeczy przy tradycyjnym modelu rejestracji metrykalnej, polecając zgodnie ze starymi uchwałami, prowadzenie tylko dwóch rodzajów rejestrów – *alterum pro baptisatis, alterum pro matrimonia contrahentibus inscribendis*¹¹¹.

Formalne przyjęcie *Listu Pasterskiego* Maciejowskiego w diecezji wrocławskiej stwierdza o 6 lat późniejszy synod biskupa kujawskiego Macieja Łubieńskiego (1631-1641)¹¹². Jeden z dekretów tego zjazdu postulował nawet, zgodnie z dezyderatem Maciejowskiego, zaprowadzenie w specjalnej księdze kartoteki ewidencyjnej członków wspólnoty parafialnej, jako składnika duszpasterskiego instrumentarium każdego proboszcza¹¹³. Statut synodalny, o którym mowa, pouczał plebanów, że zwyczajowa znajomość owieczek jedynie z wyglądu (*ex vultu*) jest dalece niewystarczająca. Sposobem na lepsze zapozna-

¹¹¹ *Synodus dioecisana Andreae Lipski episcopi Wladislaviensis die 4 maii Anno Domini 1628, celebrata*, [w:] *Statuta synodalia dioecesis Wladislaviensis...*, s. 190: *Quorum omnium nomina et cognomina ipsemet sacerdos manu sua describat in libro baptisatorum in hunc modum: „Anno tali, mensis N. Ego N. plebanus aut vicarius ecclesiae parochialis N. baptisavi filium N. et N. coniugum legitimum. Patris fuerunt N. et N.” [...] Et quoniam in hac Dioecesi maxima committitur negligentia in scribendis metricis, tam baptisatorum, quam matrimonia contrahentium, statuit praesens sancta Synodus, ut abhinc quamprimum singuli parochi Commendarii in qualibet ecclesia parochiali comparent libros, bene compactos, duos distinctos, alterum pro baptisatis, alterum pro matrimonia contrahentibus inscribendis, manu propria Sacerdotum baptisantium et matrimonium contactui praesentium pastoralem praestantium, sub poena unius marcae, quae in usum Decani negligentem Officio Ordinario deferentis cedat, et novem marcarum polonicarum prima vice, secunda vero vice maioris mulctae pecuniariae a quolibet contra faciente per Officium Ordinarium exigenda et in fabricam ecclesiae illius convertenda, et aliis gravioribus poenis.*

¹¹² *Acta seu decreta et statuta synodalia wladislaviensis dioecesis (a.) MDCXXXIV*, [w:] *Statuta synodalia dioecesis Wladislaviensis...*, s. 218.

¹¹³ B. Kumor, *Księgi status animarum...*, s. 94 podaje chyba przez pomyłkę, iż chodzi w tym przypadku o synod Karola Ferdynanda Wazy z 1631 roku.

nie się proboszcza z parafianami ma być zdaniem ustawodawcy rejestr stanu dusz, który rządca parafii winien sporządzić chodząc od drzwi do drzwi (*ostiatim*) wszystkich domostw znajdujących się w granicach jego parafii. Dane powinien proboszcz zbierać w trakcie kolędy na początku każdego roku. Do wykazu wciągać należało personalia wiernych, rozpytując (i pouczając przy okazji) ich dokładnie o sposób prowadzenia się, ich zapatrywanie na wiarę katolicką, wypełnianie wymogu corocznej spowiedzi i Komunii św. W wykazie nie mogło również zabraknąć wiadomości o takich kryteriach prawidłowego życia religijnego, jak zachowywanie nakazanych postów, czy aktywne uczestnictwo w cotygodniowej mszy niedzielnej¹¹⁴.

Jak wynika z przywołanych przykładów, wymagania stawiane przez prawodawców w kwestii sposobu rejestracji metrykalnej na kolejnych synodach prowincjonalnych, w listach pasterskich, rytuałach, bądź agendach, przenikały do prawa partykularnego poszczególnych diecezji z opóźnieniem i zubożonej formie. Pierwsze ślady odgórnych zaleceń w ustawodawstwie chełmińskim odnaleźć można dopiero w dyspozycjach synodu biskupa Kaspra Działyńskiego (1639-1646) odprawionego w Chełmnie w 1641 roku. Synod ten w przeciwieństwie do ustaw wrocławskich, nakazał wprowadzić reformę w pełniejszym kształcie. Powołując się na *Rituale novum*, Agendę Powodowskiego oraz synod prowincjonalny piotrkowski z 1628 roku na synodzie wydano polecenie, aby proboszczowie wyposażyli swe kancelarie parafialne w cztery rodzaje metryk – *scilicet Baptizatorum, Copulatorum, vivorum et mortuorum suorum Parochianorum*. Chcąc by księgi służyły lokalnej wspólnotie przez długie lata synod domagał się ponadto by uzupełniano je starannie oraz przechowywano z należytą pieczołowitością, piętnując niedbalstwo groźbą arbitralnych kar synodalnych. Dążąc natomiast do poprawienia jakości spisanych akt metrykalnych synod polecił by księża dokonując zapisu wzorowali się na od-

¹¹⁴ *Acta seu decreta...*, s. 202: [...] *ut non tam ex vultu oves suas cognoscant, quam ut statum animarum illarum perspectum et exploratum habeant: ideo illis serio iniungit sacra Synodus, ut circa visitationem, quam ostiatim initio cuiuslibet anni facere pro laudabili more consueverunt, nomina parochianorum suorum, per singulas domos quotannis conscribant: de vita et conversatione diligenter inquirant, et si quid scandalosum, vel superstitiosum repperint, amoveant: rationes annuae Confessionis et Communinis ab illis exigant: ad festa et ieiunia ab Ecclesia indicta observanda, nec non ad Missas diebus solennibus audiendas, serio admoneat.*

powiednich formularzach zawartych, czy to w Pastoralnej Maciejowskiego, którą *in extenso* przyłączono do dekretów synodu, czy to na wzorach Rytułu Piotrkowskiego¹¹⁵.

W podobnym czasie analogiczne rozwiązania w zakresie prowadzenia ewidencji udzielanych sakramentów oraz statystyki mieszkańców parafii przyjmowały na gruncie lokalnym także pozostałe ośrodki diecezjalne. Kapłanom diecezji płockiej synod biskupa Karola Ferdynanda Wazy z 1643 polecał by w swej pracy duszpasterskiej administrując sakramentami kierowali się na co dzień wskazówkami wpływającymi z brzmienia wspomnianego *Listu pasterskiego* prymasa Maciejowskiego¹¹⁶. Obradujący dwa lata wcześniej drugi synod Macieja Lubieńskiego dla diecezji wrocławskiej dyrektywą zawartą w rozdziale 18. *Mortuorum cura*, zobowiązywał proboszczów, by wypełniwszy wszelkie czynności związane z ostatnim namaszczeniem konających oraz wszelkie sprawy pogrzebowe, nie zapominali o należyтым odnotowaniu w sepulturze danych personalnych nieboszczyka¹¹⁷. Dla archidiaconatu pomorskiego archidiecezji gnieźnieńskiej podobną rolę odegrać mogły konstytucje synodu obradującego pod prezydencją Lubieńskiego (jako ordynariusza na stolicy gnieźnieńskiej) zatwierdzone na zjeździe kleru lokalnego w Kamieniu w 1647 roku¹¹⁸. Pod-

¹¹⁵ *Synodus dioeciesana culmensis et pomesaniensis in ecclesia lubaviensi 1641*, [w:] *Constitutiones synodales...*, s. 129: *Liceat ea de re ultra praescriptum Ritualis Novi [...] Statutis quoque Dioeciesanis praescriptum inveniatur, quibus Parochi ipsorumque Vicegerentes ad libros Ecclesiasticos scilicet Baptizatorum, Copulatorum, vivorum et mortuorum suorum Parochianorum habendos et cum fidei diligentia conscribendos adstringuntur. [...] Mandamus ergo omnibus Nostrarum Dioeciesum Presbyteris, quatenus deinceps in ea cura se diligentiores exhibeant, neque suum officium in talibus sub poena Synodali negligere praesumant, aliisque gravioribus arbitrio Nostro infligendis.*

¹¹⁶ D. Kisiel, op. cit., s. 152. Por. też K. Ziółkowski, *Analiza źródłowa statutów synodu płockiego Karola Ferdynanda Wazy z 1643 r.*, „*Studia Plockie*” 18 (1990) [druk: 1991], s. 107-133.

¹¹⁷ *Acta et constitutiones synodi wladislaviensis dioecesis, [...] Anno Domini Millesimo Sexcentesimo Quadragesimo Primo, et sequentibus, celebratae*, [w:] *Statuta synodalia dioecesis Wladislaviensis...*, s. 231-232: *Nomina quoque mortuorum, baptizatorum, ac contrahentium diligenter consignentur.*

¹¹⁸ Niestety nie udało mi się dotrzeć do ustaw tego synodu. Być może instrukcje w sprawie prowadzenia ksiąg zawierał dekret piąty konstytucji synodalnych opatrzonej według J. Sawickiego (*Synody archidiecezji gnieźnieńskiej...*, s. 245) tytułem: *De Libro Parochianorum quotenis conscribendo.*

niesieniu jakości redagowanych w poszczególnych księgach zapisów aktowych służyć miały także kolejne, aktualizowane *ritualia sacramentorum* opracowane w latach 1643 i 1647¹¹⁹.

W drugiej połowie XVII stulecia wraz z postępującą degradacją życia synodalnego w diecezjach polskich, zarządzenia w sprawie rejestracji metrykalnej stają się coraz radsze. Zjawisko to być może, należałoby tłumaczyć również faktem oswojenia się proboszczów z postulowanymi w tej sprawie od wielu lat nakazami¹²⁰. Wydaje się nawet, że wprowadzenie do praktyki parafialnej kompetentnych podręczników administrowania sakramentami powodowało, iż tak częste w poprzednim okresie nawoływania synodów, nie były w tej sytuacji aż tak konieczne. Dużą w tym zapewne rolę *Pastoralnej* Maciejowskiego, która w okresie spowolnienia pracy legislacyjnej, pełniła rolę podstawowego i użytecznego zbioru potrydenckiego prawa kanonicznego¹²¹.

Szerzej do kwestii metryk powrócili dopiero synody biskupa Andrzeja Stanisława Załuskiego (1724-1736 – bp płocki; 1739-1746 – bp chełmiński) sformułowane w konstytucjach z 1733 roku dla diecezji płockiej¹²² oraz z roku 1745 dla kościoła chełmińskiego¹²³. W dekretach obu synodów ustawodawca diecezjalny chcąc uczynić zadość wnioskowi powizytacyjnemu nakazał w podobnym duchu by stronie ksiąg dla lepszej przejrzystości opatrzyć paginacją, natomiast poszczególne wpisy rejestru ponumerować zgodnie z kolejnością – od najstarszych do tych udzielonych niedawno. Jako, że księgi

¹¹⁹ I. Dybus-Grosicka, op. cit., s. 74.

¹²⁰ Według ustaleń W. Dworzaczka (op. cit., s. 59) obowiązek rejestracji metrykalnej na większą skalę zaczęto realizować dopiero w XVII stuleciu. Natężenie zjawiska w wymowny sposób unaoczniają liczby zachowanych ksiąg z poszczególnych okresów. Przeprowadzona po wojnie przez tego uczonego kwerenda w archiwach parafialnych archidiecezji poznańskiej i gnieźnieńskiej wykazała istnienie jedynie 14 egzemplarzy ksiąg wpisami sięgającymi stulecia XVI oraz odpowiednio 135 z wieku XVII.

¹²¹ S. Nasiorowski, op. cit., s. 256.

¹²² S. Chodyński, op. cit., s. 227; H. Krajewska, op. cit., s. I; B. Kumor, *Jakim celem służyły księgi parafialne*, PDP 7 (1975), s. 303; *idem*, *Księgi status animarum...*, s. 95-96, *idem* *Metryki parafialne...*, s. 67; T. Moskał, op. cit., s. 62 i 64; J. Surmacz, *Ostatni synod płocki w Polsce przedrozbiorowej*, „*Studia Plockie*”, 4 (1976), s. 164.

¹²³ B. Dygdała, *Synod diecezji chełmińskiej w Lubawie w 1745 roku. Z działalności biskupiej Andrzeja Stanisława Załuskiego*, „*Zapiski Historyczne*” 67 (2002), z. 1, s. 42; S. Chodyński, op. cit., s. 227; T. Moskał, op. cit., s. 64.

metrykalne jego zdaniem „winny budzić zaufanie”, dekret synodalny podsuwał plebanom gotowe wzorce notacyjne, wyjęte wprost z *Listu Pasterskiego* prymasa Maciejowskiego¹²⁴. W tym samym przepisie zgodnie z *ius parochiale* próbował synod ograniczyć niezgodne ze stanem prawnym zjawisko chrzczenia dzieci, których rodzice przynależeli do obcych parafii. Zaordynowano wówczas by dokonujący tego proboszcz, wypłacił na rzecz poszkodowanego plebana grzywnę w wymiarze 5 marek. Duchowny, który z rozmysłem, chcąc uniknąć kary, zataiłby w księdze nazwę parafii, z której pochodziło niemowlę, lub przekręcił nazwisko ochrzczonego, powinien zostać dodatkowo obciążony kwotą 10 marek. Natomiast wszystkie wyciągi z ksiąg czynione na ubytek osób w nich zapisanych, dla większej wiarygodności i ochrony przed fałszerstwem, synod polecał pieczętować stemplem parafii¹²⁵.

W kolejnych latach na wypracowany przez Kościół system rejestracji metrykalnej coraz silniej wpływać zaczęło ustawodawstwo cywilne, przyznając stopniowo metrykom walor dokumentów publiczno-prawnych, zaś spisującym je proboszczom poruczono rolę urzędników stanu cywilnego¹²⁶.

¹²⁴ *Decretales Summorum Pontificum pro Regno Poloniae et constitutiones synodorum provincialium et dioecesanorum*, wyd. Z. Chodyński, E. Likowski, t. 2, Posnaniae 1883, s. 440: (c. 32: *Qales debeant esse libri metrices et qua diligentia servandi*) *Ut libris huiusmodi (scil. metrices) plenior adstruatur fides, volumus, ut omnes eorum paginae notentur numereorum serie, prout conspicitur in libris typo impressis, utque iidem numeri apponatur singulis baptisatis eo ordine, quo describuntur inchoando primo baptisato, inuente anno ad ultimum, qui annum claudet. Liber vero baptisatorum habeatur sub diligenti custodia, sitque decens ac bene compactus.* (c. 33: *Describenda in libro metrices et alia tunc servanda*) *Ipsemet parochus ver vicarius, qui ex illis baptisaverit propria manu describat nomina et cognomina patris et matris infantis baptisati nec non patris ac matrinae, diemque et annum collati baptismi hoc modo [...] Studeant itaque in iisdem libris metrices conscribendis exactos se ac diligentes exhibere, alias noverint se gravibus poenis placendos.*

¹²⁵ D. Kisiel, op. cit., s. 154-155.

¹²⁶ Decydującą reformę w tej mierze przeprowadzono na terenie zaboru pruskiego na mocy konstytucji Ogólnego Prawa Krajowego dla Państw Pruskich (*Allgemeines Landrecht für die preussischen Staaten*) z 1 VI 1794 roku. Por. I. Dybus-Grosicka, op. cit., s. 83; M. Nowaczyk, op. cit., s. 95; P. Laskowicz, op. cit. s. 65; J. Zdrenka, *Urzędy stanu cywilnego województwa gdańskiego w latach 1874-1919*, „Rocznik Gdański” 43 (1983), z. 2, s. 163.

4. Akta metrykalne w praktyce parafialnej (wybrane zagadnienia)

Ostatnio Tomasz Moskał dokonując skrótego przeglądu rodzimego ustawodawstwa synodalnego regulującego zwyczaj prowadzenia parafialnych rejestrów metrykalnych postawił pytanie jak wytyczne formułowane w konstytucjach synodalnych realizowano w praktyce parafialnej oraz w jaki sposób kontrolowano jakość prowadzonych przez proboszczów ksiąg¹²⁷. Starając się udzielić na nie odpowiedzi słusznie zwrócił uwagę na akta wizytacji jako na potencjalne źródło mogące rzucić nieco światła na ten problem. Z przywołanych przezeń kilku przykładów z terenów diecezji krakowskiej, inflanckiej i kurlandzkiej wynika jednoznacznie, iż przynajmniej od przełomu wieków XVI i XVII dokonujący wizytacji w tych diecezjach, działając w oparciu o specjalny kwestionariusz, mieli obowiązek inspekcji zastanych w archiwum parafialnym metrykaliów oraz, że czynili to w rzeczywistości¹²⁸.

Pobieżna kwerenda w wydanych drukiem protokołach wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej, chełmińskiej, archidiaconatu kamińskiego diecezji gnieźnieńskiej, okręgach bytowskiego i łębskiego z XVI i XVII wieku, ujawniła podobną praktykę w odniesieniu do tych terenów. Wzmianki o metrykach parafialnych znaleźć można już nawet w protokołach wrocławskich z lat 80-tych XVI stulecia. Najczęściej spisujący sprawozdanie z wizytacji ograniczał się jedynie do wynotowania samego tylko faktu wyposażenia danej parafii w księgi metrykalne. Stwierdzenie braku metryki przeważnie odnotowywano krótko, pisząc *Matricula deest*¹²⁹, *Matriculae non sunt*¹³⁰, *Matriculae desunt*¹³¹, stwierdzając zaś jej obecność nadmieniano je-

¹²⁷ T. Moskał, op. cit., s. 69-70. Podobnie czynił już B. Kumor (*Księgi status animarum...*, s. 98-101) w odniesieniu do ksiąg stanu dusz.

¹²⁸ *Ibidem*, s. 70. Przywołany przez autora przykład z pytania z kwestionariusza przygotowanego na wizytację dwóch dekanatów diecezji krakowskiej przeprowadzonej w roku 1598 brzmi następująco: *An habeant matriculas baptisatorum et eorum, qui matrimonium contraxerunt et earum animarum, quarum curam habent?*

¹²⁹ *Visitatio decanatus ruralis brzestensis per honorabilem petrum Silvestrum et D. Albertum a Mława [...] facta est Anno Domini 1584*, wyd. Z. Chodyński, [w:] *Monumenta Historica Dioeceseos Wladislaviensis* (dalej cyt. *MHDW*), t. 22, s. 42; *Visitatio Ecclesiarum in Decanatu Raciąsinensi ac nomenclatura oppidorum ac villarum ad eundem spectantium. Anno Domini 1584*, wyd. Z. Chodyński, [w:] *MHDW*, t. 22, s. 92.

¹³⁰ *Visitatio decanatus ruralis brzestensis...*, s. 45.

¹³¹ *Ibidem*, s. 62.

dynie, iż *Matricula est*¹³², *Metricae habentur*¹³³, lub *Matriculae quoque conficiuntur*¹³⁴. Czasami wizytator podawał specyfikację zastanych ksiąg. Tak np. kościół św. Jana we Włocławku posiadał *Metriculae baptisatorum et copulatorum conscribuntur*¹³⁵, podobnie archiwum parafii chodeckiej wyposażone było w *Matricuale Baptisatorum et matrimonio copulatorum*¹³⁶, zaś proboszcz raciański w roku 1584 ani księgi ochrzczonych, ani żadnej innej nie posiadał¹³⁷. Podobne przykłady oczywiście można by mnożyć. Co jednak ważniejsze oprócz takich dość banalnych wzmianek, spotkać można na kartach akt wizytacyjnych nieco bogatsze zapiski traktujące o metrykaliach w zasobie archiwów parafialnych. Tytułem egzemplifikacji warto w tym miejscu przywołać kilka ciekawszych świadectw. Kontrolujący w połowie XVII wieku kancelarię kolegiaty kamieńskiej wizytatorzy wyrazili się pozytywnie o zastanych na miejscu metrykach notując, iż akta w niej zawarte, zawierające imiona i nazwiska ochrzczonych oraz poślubionych, spisywane były porządnie i w sposób regulaminowy¹³⁸. Kontrola parafii Brzezie przeprowadzona w początkach XVII stulecia ujawniła akta metrykalne notowane od 1592 roku. Prowadzone przez wikaręgo były co prawda zszyte w dość prosty sposób, cechowała je natomiast poprawność zapisu (*in forma bona*)¹³⁹. W tekście wizytacji diecezji chełmińskiej Andrzeja Olszewskiego z 1667 roku obszernie potraktowano księgi parafii lubawskiej. Czytamy w nim między innymi o datach założenia poszczególnych serii oraz sprawujących nad aktami pieczę proboszczach: *Metricae baptisatorum conservantur ab anno 1581, sub Rndis Andrea Crugiero, aliae in quarto sub Laurentio Mul-*

¹³² *Visitatio Ecclesiarum in Decanatu Raciąsinensi...*, s. 79

¹³³ *Visitatio Decanatus Ruralis Nieszawiensis, visitatus anno Dni 1594*, wyd. Z. Chodźki, [w:] *MHDW*, t. 23, Wladislaviae 1907, s. 12

¹³⁴ *Ibidem*, s. 8 i 19.

¹³⁵ *MHDW*, t. 23, s. 61.

¹³⁶ *Visitatio decanatus ruralis brzestensis...*, s. 35.

¹³⁷ *Visitatio Ecclesiarum in Decanatu Raciąsinensi...*, s. 68: *Metricula baptisatorum ac aliae desunt*.

¹³⁸ *Visitatio archidiaconatus Camenensis Andrea de Leszno Leszczyński archiepiscopo a. 1652 et 1653. facta*, wyd. P. P. Panske, *Fontes TNT*, t. 11, Torunii 1907, s. 39

¹³⁹ *Visitaciones moderni Decanatus Gorzenensis nec non Ecclesiae parochialis in Bialuty*, wyd. [w:] *Documenta quae exstant de cultu religionis catholicae in districtibus Buetoviensi et Leoburgensi saeculo XVII restituto*, *Fontes TNT*, t. 14, Torunii 1910, s. 652.

*lero, 1605 resumptae sub Sebastiano Muntzero in folio continuantur. Copulatorum antique eiusdem anni 1581, aliae in folio sub Muntzero ad annum 1641 et continuatur*¹⁴⁰.

Jednak już powierzchowna sonda w protokołach wizytacyjnych obnaża także szereg niedociągnięć w zakresie postulowanej przez synody kurateli nad księgami oraz notorycznie wręcz występujące zjawisko błędnego redagowania świadectw metrykalnych. Za przykład niech tu posłuży kapłan *sordidus et ignorans*, rządcą parafii ostrowskiej, o którym to sprawozdania z wizytacji mówią, iż wprowadził metrykę posiadał, *sed in ea male scribitur*. Nie orientując się ponadto w nowych zarządzeniach, do sakramentu chrztu *iuxta veterum consuetudinem* wymagał aż trojga chrzestnych, chrzcielnicy zaś nie czyścił, przez co woda w niej się znajdująca uległa zanieczyszczeniu¹⁴¹. Rządcy lekceważący postulat przykładowego redagowania ksiąg winni być piętnowani przez wizytatorów¹⁴². Wyraźnie świadczą o tym przekazy wizytacji włocławskich z okresu rządów Jana Rozrażewskiego. W instrukcji dla inspektorów z 1599, zredagowanej w oparciu o doświadczenia lustracji kanonicznych z lat wcześniejszych, sformułowane zostało wyraźne polecenie (c. 25) by inspektorzy upominali proboszczów, *ut diligentis baptisatorum et matrimonia contrahentium metriculas scribi faciat*¹⁴³. Skądinąd wiadomo jednak, że czynili to już wcześniej, badając jakość poszczególnych zapisów¹⁴⁴. Gwoli przykładu w ten sposób surowo zganieni zostali rządcy parafii w Bobrownikach oraz Brdowie, kiedy podczas kontroli w 1584 roku okazało się, iż nie mogą wylegitymować się ani jednym rejestrem metrykalnym¹⁴⁵. O tym, że wśród kleru parafialnego nie brakło w tej sprawie ignoran-
tów mówią także wspomniane wyżej synody. Próbuąc przeciwdziałać dostrzeżonemu w trakcie wizytacji zjawisku, synod Rozrażewskiego z 1586 roku polecił, iż proboszczowie powinni *metricam bene ligatam*

¹⁴⁰ *Visitaciones episcopatus Culmensis Andrea Olszowski Culmensi et Pomesaniae episcopo. A. 1667-1672 factae*, t. 1, wyd. B. Czaplina, *Fontes TNT*, t. 6, Toruni 1902, s. 348.

¹⁴¹ *Visitatio decanatus ruralis brzestensis...*, s. 86.

¹⁴² J. Gręźlikowski, *Kongregacje dekanalne...*, s. 195-196.

¹⁴³ *MHDW*, t. 23, s. 111.

¹⁴⁴ Zob. np. zalecenia powizytacyjne dla parafii w Służewie, w których zapisano, aby kontrolować prowadzone przez zakrystianina księgi chrztów, w celu wykrycia wszelkich nieprawidłowości. *Ibidem*, s. 79.

¹⁴⁵ *Visitatio Ecclesiarum in Decanatu Raciąsinensi...*, s. 99-100 oraz 127.

in ecclesiis suis habere, zaś synod Gembickiego postulował podobnie, aby księgi były *bene compactos et recto ordine conscriptas*¹⁴⁶. Napomnienia ustawodawców oraz działających z ich ramienia wizytatorów okazywały się częstokroć niewystarczające. Koniecznym okazywało się ich ciągle powtarzanie. O nie stosowaniu się proboszczów do przepisów prawa mówi wyraźnie synod chełmiński z 1641 roku. Prowadzący diecezjalny, w oparciu o niepokojące wyniki odbytej w przeddzień synodu kontroli kanonicznej, stwierdza wyraźnie, iż ciągle wielu jest między proboszczami takich, co to w ogóle ksiąg nie prowadzi, a wciągane do metryk zapisy pozostawiają również wiele do życzenia. Roi się w nich od błędów w pisowni, częstokroć pomijane są nazwiska rodziców, lub nawet, co również się zdarza, brakuje w świadectwach chrztu imion ochrzczonych niemowląt¹⁴⁷. Nawet tak surowe w tonie ostrzeżenia kierowane pod adresem proboszczów nie były w stanie wpłynąć zasadniczo poprawę sytuacji. Prowadzona 30 lat później wizytacja diecezji chełmińskiej wskazywała nadal na wiele nieprawidłowości¹⁴⁸. Tak np. podczas kontroli archiwum parafii uniśławskiej wykazano, że tamtejszy pleban nie prowadził zupełnie rejestracji metrykalnej, przez co zdaniem kontrolerów, wyrządził straszną i nieodwracalną szkodę swoim parafianom¹⁴⁹.

Kościółem w Wabczu zarządzał natomiast proboszcz, o którym napisano, iż przez swoje wrodzone lenistwo zaniechał zupełnie prowadzenia rejestrów metrykalnych. Jak by tego było mało z odziedziczonymi po poprzednikach księgami obchodził się w tak karygodny sposób, iż uległy one całemu rozpadowi. Wizytatorzy na miejscu zastali jedynie marne resztki dawnych rejestrów¹⁵⁰. W XVII wieku

¹⁴⁶ J. Sawicki, *Nieznane statuty...*, s. 206. Por. też: *Acta et constitutiones synodi dioecesis Wladislaviensis habitata celebratae, A. D. 1586*, s. 101; *Synodus dioecisana Andreae Lipski...*, s. 190.

¹⁴⁷ *Synodus dioecisana culmensis et pomesaniensis...*, s. 129: [...] *huic tamen obligationi et statutis per quam utilibus ac necessariis multorum in Dioecibus Nostris Presbyterorum non respondet negligentia vel crassa non capit ignorantia. Aut enim plurimi libros libros hujusmodi non habent, aut aliquem duntaxat ex illis, eumque multis refertum erroribus glossatum in visitationibus producere non que Baptizatorum omittuntur.*

¹⁴⁸ Zob. np. *Visitationes episcopatus Culmensis...*, t. 3-4, *Fontes TNT*, t. s. 424, 458, 468, 617, 687, 734.

¹⁴⁹ *Ibidem*, t. 1, s. 56.

¹⁵⁰ *Ibidem*, t. 2, s. 175.

stan metrykaliów stał się nawet przedmiotem troski władzy świeckiej. Na konwokacji warszawskiej z 1764 roku postanowiono, by metryki, które dla szlachty były czasem jedyną możliwością wykazania swego pochodzenia, podjęto ustawę nakazującą *Ich Mciom Biskupom*, aby bez wyjątku wszystkim swoim kapłanom *curam animarum* sprawującym, wydali polecenie, by ci zechcieli *corocznie zaraz po Nowym roku metryki baptisatorum swoich respective kościołów per oblatio-nem ad acta proprii Districtus podawać, a Kancellarye Grodzkie od takowej oblaty żadney rekompensy pretendować nie powinny*¹⁵¹. O tym, że niniejsza ustawa przynajmniej przez część episkopatu została przyjęta z aprobatą, świadczy zauważona przez S. Chodyńskiego dyrektywa biskupa kujawsko-pomorskiego Józefa Ignacego Rybińskiego. Żaląc się na stan metrykaliów parafialnych ordynariusz w swym liście pasterskim z roku 1778 pisał: *Wypisy ochrzczonych i umarłych kks. plebani oddawać będą corocznie do aktów grodzkich, co pod surową karą zalecamy, aby podczas kongregacji dekanalnych dopominali się danego sobie z kancellarii zaświadczenia o oddaniu rocznego wypisu. To najwięcej stosować się ma do kraju Polskiego, gdzie ta zbawienna ustawa dotąd jeszcze swego skutku nie wzięła. Doświadczamy codziennie, jak udający się do metryk kościelnych po świadectwo urodzenia, albo też śmierci której osoby, często bywają zawiedzeni, już to dla spalania kościołów, już to dla nieporządku plebanów, którzy po kartkach piszą a potem zapominają o wszystkim, z krzywdą częstokroć familiji, honoru i majątku*¹⁵².

Sprawozdania z kontroli kanonicznych dają również, przynajmniej po części, odpowiedź na przyczynę poważnych braków w obecnym zasobie staropolskich metrykaliów. Należy pamiętać, że duża część pojawiających się aktach wizytacyjnych wiadomości o zdewastowanych, lub spalonych rejestrach jest świadectwem czasów, w których przyszło je prowadzić¹⁵³. Liczne wojny, a co za tym idzie pożary odbijały się zawsze negatywnie na stanie wszelkich księgozbiorów. O wy-

¹⁵¹ *Vloumina Legum*, t. 7, Petersburg 1860, s. 37 (*O oblatowaniu metryk szlacheckich we własnym grodzie*).

¹⁵² Cyt. za S. Chodyńskim, op. cit., s. 227-228.

¹⁵³ Np. *Visitationes ecclesiarum dioecesis Culmensis et Pomesaniae Andrea Leszczyński episcopo a. 1617, factae*, wyd. N. Czaplą, *Fontes TNT*, t. 4, Torunii 1900, s. 94, 134; *Visitationes episcopatus Culmensis...*, t. 2-5, s. 164, 282, 286, 301, 323, 326, 405, 411, 458, 465, 477, 490, 500, 557, 678.

padkach utracenia ksiąg informują protokoły ze wspomianej już wizytacji diecezji chełmińskiej biskupa Olszewskiego. Za ilustrację zjawiska niech posłuży przykład Czarza. W relacji wizytatorów z tej parafii zanotowano, iż *metricae baptisatorum et copulatorum in igne fortitudo cum domo plebani anno 1655 perierunt*. Po zniszczeniu przez wiele lat nie założono nowych, skutkiem czego kontrolerzy odwiedzający parafię na początku lat 70-tych XVII wieku, w archiwum znaleźli jedynie bieżące notatki obecnego proboszcza Dąmbrowskiego, prowadzone od roku 1666. Te z kolei również pozostawiały wiele do życzenia. Częściowo spisywał je proboszcz na wolnych stronicach sakramentarza, częściowo na luźnych kartkach, które polecono zebrać i połączyć w jednolity foliał¹⁵⁴. O księgach grudziądzkich czytamy natomiast, iż spłonęły w czasie płądrowania miasta przez wojsko polskie. Nowe założono 21 lipca 1661¹⁵⁵. Jak poucza przykład kościoła w Mrocznie, księgi równie dobrze stać się mogły ofiarą kradzieży¹⁵⁶.

5. Podsumowanie

Jak wynika z przeprowadzonej analizy obowiązek prowadzenia rejestracji parafian w księgach metrykalnych, mimo że znany na ziemiach polskich wcześniej, został na szerszą skalę zauważony przez prawodawców diecezjalnych dopiero pod wpływem decyzji Soboru Trydenckiego. Wprowadzenie tego wymogu w parafiach diecezji chełmińskiej, gnieźnieńskiej, płockiej i wrocławskiej należy ściśle wiązać z zaszczepieniem i późniejszą realizacją zasad *Tridentinum* na gruncie lokalnym. Najwcześniej, bo już w 1568 roku nakaz prowadzenia rejestrów pojawił się w ustawodawstwie wrocławskim za sprawą reformatorskiego biskupa Stanisława Karnkowskiego. Od lat 80-tych i 90-tych XVI wieku obowiązek prowadzenia ksiąg metrykalnych jawił się już jako stały postulat normatywny w prawodawstwie wszystkich wymienionych w tytule diecezji. Do połowy wieku XVII podejmowały go licznie wówczas organizowane synody cząstkowe, próbując zachęcić plebanów, by nie tylko rejestry metrykalne w swej parafii posiadali, ale także dbali o nie, starali się je prowadzić poprawnie i według postulowanych wytycznych.

¹⁵⁴ *Visitationes episcopatus Culmensis...*, t. 2, s. 282.

¹⁵⁵ *Ibidem*, s. 301.

¹⁵⁶ *Ibidem*, t. 3, s. 617.

Przeprowadzony pomocniczo przegląd źródłowego materiału powizytacyjnego, pozwolił na uchwycenie mechanizmu wcielania regulacji synodalnych w życie na poziomie parafialnym. Delegowani do wizytacji kontrolerzy, w ramach swych uprawnień nadzorczych, winni zrewidować zastane w archiwum parafialnym księgi metrykalne. Do zadań inspektorów należało nie tylko zapoznanie się ze stanem fizycznym ksiąg oraz poziomem zabezpieczeń. W trakcie kontroli kantonicznej zobligowani byli przede wszystkim do starannego zbadania zawartości merytorycznej rejestrów oceniając jakość poszczególnych zapisów. Winnym uchybień powinni udzielić stosownego upomnienia, aby bardziej przykładali się do swych zadań i swym niedbalstwem nie szkodzili więcej własnym parafianom.

Pomimo, że obowiązek rejestracji wiernych stawał się przedmiotem regulacji prawnych we wszystkich wymienionych diecezjach dość często, to jednak podejmowane w tej sprawie wysiłki ustawodawców diecezjalnych ocenić należy raczej słabo. Widać wyraźnie, iż reformy postulowane na szczeblu ogólnokościelnym lub prowincjonalnym przedostawały się do prawa lokalnego z pewnymi oporami i dużym często opóźnieniem czasowym. Ponadto recypowano je raczej w sposób bierny ograniczając się jedynie do proponowanego minimum. Z przytoczonego materiału źródłowego wynika jasno, że w sposób bardziej stanowczy wymagano od rządców parafii prowadzenia jedynie dwóch serii rejestrów metrykalnych – ksiąg ochrzczonych i zaślubionych. Rozporządzenia polecające rejestrowanie parafian zmarłych, osób bierzmowanych oraz pouczające o nakazie prowadzenia ewidencji parafian w specjalnej księdze stanu dusz to wyjątkowo rzadkie elementy diecezjalnej legislacji¹⁵⁷. Taki stan rzeczy potwierdzają wyraźnie przywoływane wyżej protokoły z wizytacji diecezji chełmińskiej z 2 poł. XVII, które o księgach zmarłych wspominają zaledwie trzy razy. Tego typu rejestry posiadały jedynie najznacześniejsze parafie w Chełmnie, Kowalewie i Lubawie¹⁵⁸. Wydaje się nawet, iż do końca omawianego okresu ustawodawcy nie poczuli się w obowiązku za-

¹⁵⁷ Trend taki zauważono również w prawodawstwie innych diecezji. Na temat późnej genezy rejestracji zgonów w kościele polskim pisze Z. Sułowski, op. cit., s. 57-59. Podobne zaniedbania w kwestii ewidencjonowania osób bierzmowanych stały się przedmiotem analizy H. Słotwińskiej, *Bierzmowanie w diecezji przemyskiej w połowie XVIII wieku*, „Roczniki Teologiczne” 48 (2001), z. 6, s. 252-253.

¹⁵⁸ *Visitationes episcopatus Culmensis...*, t. 1, s. 25; t. 4, s. 678; t. 2, s. 378.

prować u siebie rozbudowanych formularzy notacyjnych *Rytuału Rzymskiego*, pozostając przy zwięzłych formułkach jakie oferowała Pastoralna. Udokumentowane źródłowo liczne zaniedbania proboszczów pozwalają ponadto sądzić, iż mimo zaproponowania tak uproszczonego modelu rejestracji metrykalnej, nie udało się go do końca wyegzekwować.

Le registre paroissial des fidèles à la lumière de la législation post-tridentine de L'Église Catholique

Résumé

Bien qu'existant alors déjà en Pologne, l'obligation d'inscrire les fidèles au registre paroissial, ne fut largement prise en compte par les législateurs diocésains qu'à la suite de la décision du Concile de Trente. La mise en place de cette obligation dans les paroisses des diocèses de Chełmno, Gniezno, Płock et Włocławek, est à rapprocher de l'implantation et de la réalisation postérieure des principes de *Tridentinum* sur le terrain local. Déjà en 1568, la nécessité de tenir des registres apparut dans la législation de Włocławek avec l'évêque réformateur Stanislas Karnkowski. Après les deux dernières décennies du XVIe siècle, l'obligation de tenir des registres paroissiaux apparaissait déjà comme un postulat normatif fixe dans la législation de tous les diocèses énumérés ci-dessus. Jusqu'à la moitié du XVIIe siècle, ce sujet fut débattu pendant tous les synodes partiels, non seulement dans le but d'encourager les curés à posséder des registres dans leurs paroisses, mais aussi à en prendre soin, à se soucier de les tenir correctement et selon les directives fixées.

Le passage en revue du matériel de source post-visitation, réalisé en parallèle, permit de saisir le mécanisme de la mise en place du règlement synodal au niveau paroissial. Dans le cadre de leurs pouvoirs de surveillance, les contrôleurs délégués à la visitation, devaient examiner les registres placés dans les archives paroissiaux. Parmi les missions des inspecteurs, il y avait non seulement l'examen de l'état physique des livres de registre, mais aussi celui de leur niveau de protection. Lors du contrôle canonique, ils étaient avant tout obligés d'examiner soigneusement le contenu substantiel des registres, en évaluant la qualité des inscriptions données. En cas de manquements, les inspecteurs donnaient un avertissement en prônant l'application aux devoirs et le refus des négligences. Bien que l'obligation d'enregistrement des fidèles ait très souvent fait l'objet de réglementations législatives dans tous les diocèses énumérés, les efforts entrepris par les législateurs diocésains en cette matière doivent être jugés plutôt comme faibles. Visiblement, les réformes

universelles ou provinciales de l'Église, pénétrait la législation locale en rencontrant une certaine résistance et souvent tardivement. De plus, elles étaient plutôt adoptées de façon passive et limitée. À travers l'étude des sources citées, il ressort clairement, que les administrateurs de paroisses, étaient rigoureusement tenus de s'occuper uniquement de deux séries de registres – celui des baptisés et des mariés. Les ordonnances recommandant l'enregistrement des paroissiens décédés, des personnes ayant reçu la confirmation et celles ayant émis le souhait de voir se tenir un registre de paroissiens dans un livre d'état d'âmes spécial, sont des éléments rares dans la législation diocésaine. Ceci est clairement confirmé par les protocoles de visitation du diocèse de Chełmno de la deuxième moitié du XVIIe siècle, cités ci-dessus. Ces protocoles ne font qu'à trois reprises allusion aux registres des décédés. Seules les paroisses les plus importantes comme celles de Chełmno, Kowalewo et Lubawa possédaient ce type de registres. Jusqu'à la fin de la période en question, il semble même que les législateurs n'aient pas jugé utile de s'occuper des formulaires de notation de *Rite Romain*, en gardant des formules brèves offertes par le Rite Pastoral. En outre, notifiées dans les sources, de nombreuses négligences des curés nous permettent de croire qu'en dépit du modèle simplifié d'enregistrement, les résultats espérés ne purent être atteints.

Traduction: Iwona Bartosz-Przybyło